

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of International Social Research
Cilt: 8 Sayı: 41 Volume: 8 Issue: 41
Aralık 2015 December 2015
www.sosyalarastirmalar.com ISSN: 1307-9581

ÇARLIK DÖNEMİNDE RUSLARIN SİBİRYA ARAŞTIRMALARI RUSSIAN RESEARCH ON SIBERIA IN TSARISM PERIOD

Fatih ÜNAL*

Öz

Sibirya, Türk tarih ve kültür hazinesinin en eski ve önemli ana ocaklarından biridir. Yaklaşık dört asırdan beridir Rusların hâkimiyeti altında yaşamalarıyla birlikte çeşitli Türk toplulukları dilleri, kültürleri, yaşam biçimleriyle Sibirya'nın birçok bölgesinde Türklüğü temsil etmeye devam etmektedir. Sibirya ve Sibirya Türkleri üzerine Türk bilim çevrelerinde yeterli çalışmalar yapılmadığı bilinmektedir. Bu çalışma Sibirya üzerine, tarih başta olmak üzere, coğrafya, etnografya, dil, inanç ve kültür sahalarında araştırma yapacak olanlara Çarlık döneminde Rusların yaptığı çalışmalar hakkında genel bir fikir vermesi ve yol göstermesi amacıyla yapılmıştır. Sibir Hanlığı tarihi, Rusların Sibir Hanlığı'nı yıkarak Sibirya topraklarını zaptetmesi, Sibir tarihinin Rus kaynakları ve XVIII-XIX. asırlarda Sibirya üzerine yapılan bazı araştırma eserleri kısa künye ve muhtevaları ile tanıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sibirya, Sibir Hanlığı, Küçüm Han, Ermak, Stroganovlar, Ruslar.

Abstract

Siberia is one of the oldest and most important historical and cultural treasures of the main quarries of Turkey. Since its inception nearly four centuries varied with live under the rule of the Turkish community in the Russian language, culture, and life styles in many regions of Siberia continues to represent the Turks. It is known that there is not sufficient study on Siberia and Siberian Turks around Turkish scientific communities. This study was conducted with the aim of guiding and giving a general idea about Russian studies in Tsarist era to those who will do the research on Siberia in the fields of history, geography, ethnography, language, faith and culture. The history of Khanate of Sibir, the Russian's seizure of Siberia, Russian sources of Siberian history, and some research works on Siberia in 18th and 19th centuries have been introduced with a brief citation and contents.

Keywords: Siberia, Khanate of Sibir, Kuchum Khan, Yermak, Stroganovs, Russians.

Giriş

Sibirya'nın güneyi, tarihin bilinen en eski devirlerinden beri Türk kavimlerinin yaşadığı, kültür ve medeniyetlerini yaydığı Türk yurtlarının önemli bir parçası olmuştur. Türklerin tarihi göçlerinden evvelki ilk yurtları Minusinsk, Tuva, Abakan bozkırları idi. Hunların büyük hükümdarı Mete döneminde Türk hâkimiyetinin sınırları kuzeyde Yenisey'in yukarı mecralarına, Baykal Gölü kıyılarından İrtiş Nehri yatağına kadar olan bozkırlara ve daha batıdaki Ting-Ling'ler ve bazı Ogur kabilelerinin yaşadığı topraklara ulaşıyordu. Miladi V-VI. yüzyıllarda Batı Sibirya'da Tobol ve İşim Nehirleri çevresinde, belki de Sibirya'ya ad veren¹ Sabar (Sabir) Türkleri mühim tarihi rol oynamış, daha üst bir kültüre mensup olarak Vogullar, Ostyaklar ve Batı Sibirya'nın diğer unsurları üzerinde derin tesirler bırakmıştı. Altay dağlarının güney eteklerinde tarih sahnesine çıkan Göktürkler, Altay dağlarının kuzeyi ve Yenisey Nehri'nin kaynaklarından bu bölgeye gelmişti². Göktürkler zamanında Türk/Töles boylarından bazıları Baykal Gölü çevresinde, Yenisey Nehri kaynaklarında (Kırgızlar), Selenge Nehri kıyılarında (Oğuzlar), Altayların batısında (Tarduşlar, Karluklar) yaşıyordu ve Mukan Kağan zamanında Göktürk birliğine dahil olmuşlardı. İkinci Göktürk devleti zamanında Türk birliği Sibirya Türklerini de içine alarak yeniden pekiştirilmişti. Uygurların hükümdarı Moyen-çor zamanında Oğuzlar, Kırgızlar, Karluklar, Tatarlar, Çikler itaat altına alınmış ve Türk hâkimiyeti yeniden Yenisey kaynaklarına ulaşmıştı³. Ötüken'de Türk iktidarını bir süre elinde tutan Kırgızların ardından Moğollar dönemine kadar, zaman zaman yaşanan göç dalgalarına iştirak etmeyen Türk soylu kavimler Sibirya'da yaşamaya devam ettiler. Rusların Sibirya'ya adım attığı XVI. asrın sonlarına kadar, bölge tarihinde derin izler bırakan Kıpçaklar, daha sonra Cengizli Türk-Moğol imparatorluğu ve ardılları zamanında Sibirya Türk hâkimiyetinde kalmaya ve Türk-Moğol karakterini korumaya devam etti.

* Doç. Dr. Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

¹ Sibir adı ile ilgili açıklama ve tartışmalar için bkz, Hadi Atlası (1993), *Sibir Tarihi, Söyembike, Kazan Hanlığı*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, s.23-27.

² Ahmet Taşağıl (2003), *Gök-Türkler*, I, Ankara: TTK, , s.9-10.

³ Saadettin Gömeç (2000), *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara: Akçağ Yayınları, , s.28-34.

Batı'da Ural dağlarından Doğu'da Pasifik Okyanusu'na kadar, Kuzeybuz denizinden güneyde Kazak bozkırlarına, Moğolistan'a, Çin hudutlarına kadar uzanan muazzam genişlikte topraklar Sibiryaya adlandırılıyordu. XIX. asırda Sibiryaya idari olarak Batı Sibiryaya (Tobolsk, Tomsk, Kırgız Step Vilayetleri) ve Doğu Sibiryaya (Yenisey, İrkutsk Vilayetleri ile Zabaykal, Yakut, Kamçatka, Kyahta Oblastları) idarelerine ayrılıyordu⁴. XIX. asrın başlarında Rusların yaptığı bir tasnife göre Sibiryaya topraklarında; Türk soylu kavimler (Tatarlar, Yakutlar, Kızıllar, Kaçınlar, Sagaylar, Beltirler, Biryuslar, Sibiryaya Kırgızları vd.) dışında başka topluluklar da yaşıyordu. Bunlar: Çud kavmine (Vogullar, Zıryanlar, Obi Ostyakları), Moğollara (Moğol, Buryat, Kalmık, Teleütler), Samoyedlere (Samoyedler, Koyballar, Motorlar, Karagaslar, Yenisey Ostyakları vd.), Mançulara (Tunguslar, Lamutlar, Yukagirler), Koryatlara (Koryaklar, Çukçiler, Kamçadallar vd.) mensup kavimler⁵ idi. Bu kavimler kendi dil, kültür ve inançlarını muhafaza eden topluluklar halinde Rusların Sibiryaya'ya girdiği tarihlere kadar Asya'da Türkler ve Moğollar tarafından kurulan devlet ve imparatorluklara ya tabi ya da komşu halde varlıklarını devam ettirmişlerdi.

Batı Sibiryaya Cengiz döneminde Kırgız törelerinden Mamık oğlu Taybuga'nın idaresine verilmişti. İrtiş, Tobol, Tura nehirleri boyundaki bu bölgeler onun ölümünden sonra evlatlarına intikal etti. Günümüzdeki Tümen şehri yakınlarında bulunan Çinki şehrini kuran Taybuga Batı Sibiryaya'yı bu şehir merkezinden yönetti. Taybuga'dan sonra onun hâkimiyetindeki topraklar XVI. asrın ortalarına kadar kendi soyundan gelen hanlar tarafından yönetildi. Muhammet Han zamanında Kazan Hanlığı'nın tehdidi dolayısıyla İrtiş Nehri boylarına göç edildi. Burada, günümüzdeki Tobolsk şehri yakınlarında bulunan ve eski bir yerleşim yeri olan İsker (Sibir) şehri imar edilerek Sibir Hanlığı'nın yeni yönetim merkezi haline getirildi. Yâdigar Han zamanı, Kırım Hanlığı hariç Altınordu'dan kopan diğer Türk-Tatar hanlıklarının siyasi tarihlerinde felaketlerin yaşandığı, Türk-Tatar istiklâlinin yitirildiği bir dönem idi. Sibir Hanlığı'nun tarihinde de benzer kırılmalar yaşanıyor. Zira Türk-Tatar hanlıklarının kalesi sayılan Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından yıkılışı İdil-Ural'dan Sibiryaya'ya kadar bölgedeki Türk-Tatar egemenliğini korumasız hale getirmişti. Kazan Hanlığı'nın ardından Astarhan Hanlığı, Nogay yurtları Ruslara boyun eğdi. Bu gelişmelerin yaşandığı yıllarda Yâdigar Han bölgedeki düşmanlarına karşı kendisini himâye etmesi düşüncesiyle 1555'te Çar İvan Grozni'ye elçiler göndererek Kazan ve Astarhan'ı fethinden dolayı kendisini kutladığı gibi Sibir topraklarını da Çarlık hâkimiyetine sundu. Bunun üzerine Moskova ile Sibir Hanlığı arasında bağımlılık ilişkileri başladı. İvan Grozni, Dimitri Korov isimli elçisini Sibir Hanlığı'na göndererek burada kendi hâkimiyetinin nişânesi olarak vergi toplama işlemlerini başlattı. Böylece Sibir Hanlığı bu tarihlerde kısa bir süre için şeklen Moskova'ya bağımlı hale gelmiş oluyordu⁶.

Rusların bu tarihlerden önce Sibiryaya ile ilişkileri ve Sibir dünyasına dair malumatları oldukça sınırlıydı⁷. Novgorod Knezliği'nin XI. asırdan itibaren kuzeyde Yugra/Ugra ile münasebetleri olduğundan Rusların Sibiryaya'ya dair alakaları sadece bu ilişkiler çerçevesinde kalmıştı. Moskova Knezliği'nin en güçlü hükümdarlarından III. İvan zamanında Yugra ülkesi Moskova'ya tabi edildi. 1483'te Moskova tarafından Feodor Kurbski komutasında gönderilen kuvvetler Yugra topraklarında Moskova hâkimiyetini perçinleştirdikleri gibi Sibiryaya topraklarında seferlere devam ederek İrtiş, Obi nehirlerine kadar ulaşmışlardı⁸. Bundan sonra da Moskova'nın Sibiryaya'nın yerel kavimlerinden biri olan Vogullar üzerine seferleri devam etti ise de bu seferler Sibir Hanlığı'nın hâkimiyet alanı dışında olup ayrıca Sibir Hanlığı'na yönelik değildi. Rusların Sibiryaya ve Sibir Hanlığı ile alakası esas olarak Stroganovlar ve Rus Kazakları (Kossak) üzerinden oldu.

Sibir Hanlığı'nın İşgali

Sibir Hanlığı'nın Rus hâkimiyetine giriş sürecinde, Altınordu zamanında Rusya'ya giderek Hıristiyanlığı kabul eden bir Tatar mirzasından neşet ettiği sanılan⁹ aristokrat bir aile olan Stroganovlar önemli rol oynadı. Stroganovların Sibir'le münasebetleri aileden Fedor'un evlatları zamanında başladı. 1517'de Vasili İvanoviç tarafından Fedor'un büyük oğulları Stepan, Osip ve Volodimir'e Üstyüg üyeyinde

⁴ Yu. A. Gagemeyster (1854), *Statistiçeskoe Obozrenie Sibiri*, I, Sanktpeterburg: s.1-2.

⁵ Grigori Spasski (1823), "Naçertanie Geografiçeskago Opisanija Sibiri i Yeya Ostrovov", *Sibirskiy Vestnik*, III, Sanktpeterburg: s.132.

⁶ Hadi Atlasi (1993) s.36-41; Akdes Nimet Kurat-Ahmet Temir (1976), "Sibir (Sibiryaya) Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara: TKAE, s.958.

⁷ Ernak'ın Sibir Hanlığı'nı ele geçirmesinden önce Rusların Sibiryaya hakkında sahip olduğu kulaktan duyma bilgi ve haberler için bkz, A. V. Oksenov (1887), "Sluhi, Vesti O Sibiri Do Ermaka", *Sibirskiy Sbornik*, Kniga IV, S. Peterburg: s.108-116.

⁸ Hadi Atlasi (1993) s.43-45.

⁹ Nakledildiğine göre Tatar mirzasının (Spiridon) Hıristiyanlığı kabulüne kızan Tatarlar ile Ruslar tarafından askeri techizatla donatılmış bir ordunun başında harekete geçen mirza arasında şiddetli bir savaş cereyan etmiş ve bu savaşta mirza öldürülerek dilim dilim doğranmış. Öldürülen mirzanın hamile olan eşi doğurduğu çocuğuna babasının talihsiz ölüm şekli dolayısıyla "doğranmışın, parçalanmışın evladı" manasına gelen "Stroganov" lakabı vermiştir. Bkz, Miller, *Opissanie Sibirskago Tsartsva*, s.67-68; Hadi Atlasi (1993), s.46. Ailenin seçeresi ile ilgili bu anlatımları ve en doğru değerlendirmeleri, Stroganovların aile arşivindeki belgeleri incelemiş olan Ustrialov'un eserinde görmek mümkündür. Ustrialov, Stroganovların Novgorodlu olduğunu, IV. İvan devrinden çok daha önceleri Üstyuj ve Sol-Viçegodsk'ta oturduklarını ve tuz üretimi yaparak zenginleştiklerini ve feodal bir yapıda bir derebeylik statüsünde bulduklarını yazar. Bkz, N. G. Ustrialov (1842), *İmenite Lyudi Stroganovi*, Sanktpeterburg: s.1-6.

tuz istihali için ruhsat verildi. O dönemde Kama Nehri boylarında, Solikamsk'tan Çusovaya Nehri'ne kadar boş olan topraklar Stroganovların ricası üzerine 1558'de İvan Grozni tarafından aileden Grigori Anikoviç'e bağışlandı. Nogay baskınlarından korunması için bu topraklar, içerisine ateşli silahlarla mücehhez askeri kuvvetlerin yerleştirildiği müstahkem kaleler ve şehirlerle donatıldı. Bir süre sonra Çusovaya Nehri boyları da aynı şekilde Stroganovlara verilerek meskûn ve müstahkem hale getirildi. Kankara ve Kergedan gibi şehirler bu şekilde kuruldu¹⁰. Böylece Kama boyları ile Urallar Stroganovlar kanalıyla Rusya'nın Sibirya'ya açılan korunaklı bir parçası haline dönüştürülmüş oldu.

Sibir Hanlığı, Moskova himâyesine girmiş olan Yâdigar Han zamanında komşularının tehdidi altında idi. En büyük tehdit, Cengiz'in oğlu Çuçi soyundan olup Şeyban Han neslinden gelen Küçüm Han idi. Kazak bozkırlarında konup göçen Küçüm, Yâdigar Han üzerine tertip ettiği 1563 yılındaki seferinde rakibini mağlup etti ve başkent İsker'i ele geçirerek Sibir Hanlığı tahtına oturdu. Bu tarihten itibaren Sibir Hanlığı yönetimi Taybugaoğullarından Şeybânilere geçmiş oluyordu. Küçüm Han, iktidarının ilk yıllarında Moskova'ya bağımlılığı reddetse de bir süre sonra Rusya ile iyi ilişkiler kurmaya özen gösterdi. Karşılıklı elçilik heyetleri gönderildi ve Yâdigar han zamanındaki gibi Moskova'ya vergi verilerek Çar İvan'ın hâmi sıfatı devam ettirildi. 1573'te İvan'ın gönderdiği Tretyak Çabukov isimli elçinin Küçüm'ün yakınlarından olup, bu sıralarda Rusya'ya tabi Ostyakları cezalandırmakla meşgul olan Muhammetkul tarafından öldürülmesi Moskova ile Sibir Hanlığı arasındaki iyi münasebetleri noktaladı¹¹. Sibir Hanlığı'nın Moskova'ya uzaklığı dolayısıyla Rusya bir süre Sibir meselesini askıya aldı.

Sibir Hanlığı Küçüm Han idaresinde bu süre zarfında huzur içerisinde oldu ve bu dönemde Küçüm Sibirya'da İslam dininin yayılması için büyük gayret gösterdi¹². O zamana kadar Buhara'dan, Kazan'dan gelen Müslüman din adamlarının Sibirya'da İslam dinini yayma çalışmaları sonucunda Sibir halkları arasında Müslümanlık az da olsa yayılma sahası bulmuştu. Küçüm'le birlikte Sibirya'da yeni bir devir başladı. Buhara Han'ı Abdullah'a müracaat edilerek Sibirya'ya askeri destek yanısıra din adamları getirildi. İslam dinini yayma faaliyetleri sadece başkent İsker ve çevresinde etkili olabildi. Sibirya'nın uzak bölgelerinde Şamanist inanışlara mensup kavimler ve hatta bazı Türk-Tatar kavimleri Ruslar döneminde zorla vaftiz edildikleri tarihe kadar eski inanışlarını devam ettirdi¹³.

Küçüm Han'la birlikte Sibirya'da dini-kültürel değişim sürecini başlatan bu faaliyetler Don-Volga boylarının meşhur eşkiyası Ermak'ın Sibir Hanlığı'na yönelik seferleriyle sona erdi. Asıl vatanı Don ya da Kama Nehri boyları olduğu sanılan Ermak'ın sıradan bir yağmacı olması dolayısıyla geçmişi fazlaca bilinmiyor. Kazan ve Astarhan hanlıklarının yıkılışından sonra Ruslar Don-Volga hâkimiyetini ve bölgenin güvenliğini yeterince sağlayamamıştı. Otorite boşluğu oluşan bölgelerde Rusya içlerinden kaçıp gelen ve buralarda yol kesen, yağma yapan büyük eşkiya çeteleri ortaya çıkmıştı. Bu tarihlerde, merkezi hükümetlerin elinin yeterince uzanmadığı Don-Volga boyları eşkiyaların en rahat barınabileceği, yağma ve baskınlarla maişetlerini karşılayabileceği yerler haline gelmişti. Moskova, Don ve Volga boylarında yağmacılık yapan, İran'dan, Orta Asya'dan gelen ticaret kervanlarına, elçilik heyetlerine baskınlar düzenleyenbu çeteleri cezalandırmak için 1577'de İvan Muraşkin komutasında bir askeri kuvvet sevk etmiş, bunların bir kısmı ölümle cezalandırılmış, içlerinde Ermak'ın da bulunduğu büyük bir kısmı ise kaçarak kurtulmuştu. Bu kaçınlar Kama Nehri boyunca çıkıp, Çusovaya Nehri ağzına yakın bir yerde Stroganovlar tarafından kurulmuş olan Kergedan şehrine ulaştılar. Kama Nehri boyunda yaşayan Maksim Stroganov kalabalık Kazak çetesinin şehri yağmalamasından çekindiği için bunları iyi karşılamak mecburiyetinde kaldı. Bir yıl kadar burada kalan Ermak ve yoldaşları baskın ve yağma için 1578 yılı yazında Çusovaya Nehri'ni takip ederek Sibirya istikametinde seferlere başladı. Maksim Stroganov sayıları binleri bulan bu eşkiya ordusu karşısında istedikleri askeri lojistik teçhizatı karşıladı¹⁴. Sadece yağma ve talan gayesiyle yola çıkmış olan Ermak ve yoldaşları bu işin sonunda neyle karşılaşacaklarını bilmiyordu. Basit bir yağmacı elebaşı olan Ermak, sahip olduğu ateşli silahlar sayesinde başıbozuk eşkiya sürüsüyle, Türk ve İslam medeniyetinin Orta Asya'nın kuzey serhaddindeki temsilcisi olan Sibir Hanlığı'nı yıkarak adının tarih sayfalarında muzaffer bir komutan, yılmaz bir savaşçı olarak anılacağından habersizdi.

Sibir Hanlığı istikametinde ilerleyen Ermak yol üzerindeki yerli halkları; Vogulları, Tatarları yağmalayarak yoluna devam etti. Yaklaşık 5000 kişilik düzensiz, disiplinsiz, başıbozuk bir kuvvetle yola

¹⁰ Gerard Friderik Miller (1750), *Opissanie Sibirskago Tsartsoa*, Kniga Pervaya, Sanktpeterburg: s.67-85; Hadi Atlasi (1993), s.45-48.

¹¹ Hadi Atlasi (1993), s.67-74.

¹² Sibirya'da İslamiyet'in tarihsel gelişimi hakkında genel bir değerlendirme için bkz., Abdülkadir İnan (1998), *Makaleler ve İncelemeler*, II, Ankara: TTK, s.273-279; Ayrıca bkz., (1976), "Sibirya Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara: TKAE, s.1272-1282.

¹³ Miller (1750), s.54-56.

¹⁴ Miller (1750), s.91-97; Hadi Atlasi (1993), s.53-56. Ermak ve yoldaşlarının Stroganovlar tarafından Rusya adına Sibir Hanlığı'nı ele geçirmek üzere desteklenip sevkedilmeleri konusunda Sibir tarihinin kaynakları kısmında üzerinde durduğumuz Sibir vekâyinameleri (Letopis) çelişkili bilgiler vermektedir. Bir kısmı bunu desteklerken diğerleri Stroganovların Ermak ve sayısız binleri bulan eşkiya sürüsünden çekindikleri ve ondan kurtulmak için Sibirya istikametine yönlendirdiği, bir nevi başlarından savdıkları yönünde bilgi vermektedir. Ayrıca vekâyinamelerde verilen tarihler de birbiriyile çelişkilidir.

çıkan Ermak'ın 1580 yılı baharına gelindiğinde adamlarının büyük bir kısmı artık yanında yoktu. Ermak'ın Tatarlarla ilk çarpışması Tura Nehri üzerinde şimdiki Turinsk şehri yakınlarında meydana geldi. Ermak'a geçit vermek istemeyen Tatar beylerinden Yapanç'ın taarruzları silah üstünlüğü dolayısıyla Ermak'ın ilerleyişine engel olamadı. Tura Nehri boyunca ilerleyişe devam eden Ermak zayıf bir Tatar direnişinin ardından şimdiki Tümen şehri yakınlarında bulunan ve önemli bir Tatar şehri olan Çinki/Çimki şehrini ele geçirdi. Tobol Nehri üzerindeki Tarhan Kala şehrine çıkan Ermak ve yoldaşları hakkında bu tarihten itibaren sağlıklı bilgiler alan Küçüm Han meselenin basit bir yağma hareketi ile sınırlı olmadığını anlayarak ciddi tedbirler almaya başladı¹⁵. Ermak seferlere devam ederek karşısına çıkan Tatar kuvvetleriyle çarpışa çarpışa yoluna devam etti. Tobol Nehri boylarına vardığında yanında yaklaşık 1000 adamı kalmıştı. Küçüm Han tarafından Tatar, Vogul ve Ostyaklardan oluşan kuvvetlerin başında Ermak üzerine gönderilen Muhammedkul'un şiddetli hücumları da sonuç vermedi¹⁶. Ermak ve yoldaşlarının ateşli silahları Tatarların ok ve kılıçlarına galip gelmeye devam etti.

Küçüm Han kuvvetleriyle Ermak arasında İrtiş civarında Çuvaşburnu mevkiinde çıkan ve aslında Sibir Hanlığı'nın akıbetini belirleyen şiddetli çarpışmadan sonra Küçüm kuvvetleri geri çekildi. Ostyaklar ve Vogullar bu mağlubiyetin ardından Küçüm Han'ı terkederek kendi topraklarına çekildi. Küçüm Han Ermak kuvvetlerine karşı koyamayacağını anlayarak 1581 yılı Ekim ayı sonlarında bütün yakınlarıyla birlikte şimdiki Tobolsk şehri yakınlarında bulunan başkent İsker'i terketti. Ertesi gün Ermak ve yoldaşları İsker'e girdi. İrtiş ve Tobol nehirleri boylarında yaşayan toplulukların temsilcileri yanlarında getirdikleri kıymetli hediyelerle İsker'e gelerek Ermak'ın huzuruna çıktılar ve ona sadakat ve tabiyetlerini bildirdiler. Eşkiya elebaşı Ermak artık Sibir'de bir hükümdar gibi karşılanır oldu. Sibir yurdunu ele geçirdiğini haber vermek üzere Moskova'ya elçiler gönderdi. Çar'a gönderdiği mektupta Küçüm Han'ın İsker'i terkettiğini, Tatar, Vogul ve Ostyakların itaat ederek Rusya'ya sadakat yemini ettiklerini bildiriyor, kendisi ve yoldaşlarının eskiden işledikleri suçlardan dolayı affedilmelerini istiyordu. Ayrıca Sibir'i idare etmek üzere Moskova'dan bir yetkili gönderilmesini rica ediyordu. Elçiler Moskova'ya gelip Sibiry'a da olup bitenleri anlattığında Moskova'da büyük bir sevinç ve coşku yaşandı. Çanlar çalındı, kiliselerde dualar edildi¹⁷. Kazan ve Astarhan'dan sonra Sibir Hanlığı da Moskova'nın idaresi altına girmişti. Çapul maksadıyla yola çıkan Ermak ve bir avuç başbozuk çetesi ateşli silahları sayesinde Sibir Hanlığı'nı yıkarak bütün Sibiry'a'nın anahtarlarını Moskof Çarlığı'na takdim etmişti.

Sibir Hanlığı topraklarını yönetmek için Moskova tarafından gönderilen Dimitri Balhovski ve 500 kişiden oluşan bir askerî kuvvetin başında bulunan İvan Gluhov 1583 yılında İsker'e geldi. Balhovski bir süre sonra burada öldü. Sibir Ermak tarafından idare edilmeye devam etti. Ermak bölgedeki kavimleri itaat altına almak, vergiler toplamak ve askerinin iâşesini gidermek için İsker'den çevre köy ve kasabalara seferler düzenledi. Bu seferler esnasında, yakınlarda bulunup fırsat kollayan Küçüm'ün baskınına uğradı. 1584 yılının Ağustos ayı başlarında gece yarısı yapılan bu ani baskında öldürülenler arasında Ermak da bulunuyordu¹⁸. Rus tarihçilerinin birçoğu Ermak'ın bu baskın sırasında kaçarken suda boğularak öldüğünü iddia etseler de Tatarlar tarafından öldürüldüğünü yazanlar da vardır. Başlangıçta suçlu ve sıradan bir çete elebaşısı olan Ermak Sibir'in ele geçirilmesinde oynadığı tarihi rol dolayısıyla Ruslar için büyük bir kahraman derecesine yükseltilmiş ve onun Rusya'ya hizmetleri takdir edilerek hatırasının ölümsüzleştirilmesi için 1839'da Tobolsk şehrinde anıtı dikilmiştir¹⁹.

Ermak ve yoldaşlarının Küçüm Han kuvvetleri tarafından bertaraf edildiği sırada İsker'de 150 kadar askeriyile birlikte Rus komutan Gluhov bulunuyordu. Gluhov bu haberi alınca gerek Küçüm'ün İsker'e taarruz edeceği korkusundan gerekse yeterli erzak ve mühimmatın yokluğundan dolayı İsker'i terkederek askerleriyle birlikte Rusya'ya yöneldi. Önce Küçüm'ün oğlu Gali İsker'e girdi. Kısa bir süre sonra ise Küçüm'ün rakiplerinden Saydek Gali'yi İsker'den çıkararak tahta oturdu. Bu gelişmeler Moskova'ya ulaşınca Rusya tarafından Boris Sukin, İvan Myasni ve Danil Çulkov komutasında 300 kişilik bir askerî kuvvet 1586 yılı başında Sibiry'a gönderildi. Sibir Hanlığı'nı yeniden ele geçirmek ve kalıcı hale getirmek için bu defa Ruslar daha planlı ve programlı hareket ediyordu. Kalıcı olabilmenin en önemli dayanağı, müstâhkem mevkiiler, kale/şehirlere inşa ederek Küçüm kuvvetlerini Sibiry'a da barınamaz hale getirip Sibiry'a'nında derinlerine ulaşmaktı. Rus öncü kuvvetler, Tatarların Çinki şehri yakınlarında Ruslar tarafından kurulan ilk şehir olan ve Sibir'in Ruslar tarafından kati surette ele geçirilmesinde büyük rol oynayan Tümen şehrinin temellerini attılar. İsker'i geri almak için Rusya'dan 1587'de 500 kişilik Rus Kazaklarından oluşan bir kuvvet

¹⁵ Miller (1750), s.104-110; Hadi Atlasi (1993), s.58-62.

¹⁶ Miller (1750), s.111-115; Hadi Atlasi (1993), s.82-83.

¹⁷ Miller (1750), s.129-148; Hadi Atlasi (1993), s.85-92.

¹⁸ Miller (1750), s.170-190; Hadi Atlasi (1993), s.99-106.

¹⁹ Anıt granitten yapılmış olup piramit biçimindedir. Anıtın bir tarafında "Pokoritelyu Sibiri Ermaku" (Sibir Fatihî Ermak'a), diğer tarafında ise "Vozdvignut v 1839g." (1839 Yılında Dikildi) yazıları yer almaktadır. Ayrıca Sibir'in zapt edildiği 1581 ve Ermak'ın ölüm tarihi olan 1584 tarihleri anıta kaydedilmiştir. Bkz, V. V. Kiryakov (1902), *Oçerki Po İstorii Pereselençeskago Dvijeniya v Sibir*, Moskva., s.84.

Tümen'e gönderildi. İsker'e yakın bir noktada Tobolsk kale/şehir kurularak şehir askeri bakımdan güçlendirildi. Şehirde kiliseler inşa edildi ve kısa sürede Tobolsk Rusların Sibiryadaki başkenti haline dönüştü. İsker'de hüküm sürmekte olan Saydek ve yakın adamları Ruslar tarafından bir hile ile tuzağa düşürüldü ve Çulkov tarafından esir alınarak Moskova'ya gönderildiler. Bu arada Küçüm Han Tobolsk çevresinde Ruslara tabi halklara baskınlarına devam etti. Çulkov'un yerine Tobolsk'a tayin edilen Vladimir Koltsov-Masalski Küçüm üzerine seferlere çıktı ve ona ağır darbeler vurdu. Bu arada Batı Sibiry toprakları Ruslar tarafından yeni kale/şehir ağlarıyla örülmeye devam etti. Bu şehirlerin birçoğu Ruslar öncesinde Sibiry'da mevcut eski yerleşim noktalarında ya da onların hemen yanında daha muhkem mevkiilerde Rusça isimlerle inşa edildi. 1593-1594 yıllarında Berezov, Surgut, Tara şehirleri kuruldu²⁰. Kale/şehirlerin kurulması bölgede Rus hâkimiyetini tesis etmek ve sağlamlaştırmak maksadı yanı sıra halen tehdit olmaya devam eden Küçüm kuvvetlerini bertaraf etmekte.

Bu arada Sibiryadaki Rus yerel idareciler Küçüm Han'ı takibe devam etti. Zira bu şehirlerin güvenliği, bu bölgelere gelen ticaret kervanlarının emniyeti bakımından Küçüm Han tehlikesinin ortadan kaldırılması gerekiyordu. 1598 yılı yazında Andrey Voyevkov komutasındaki askeri kuvvetler Tara şehrinde Küçüm'ü takibe çıktı ve onunla Obi Nehri yakınlarında karşı karşıya geldi. İki taraf arasında çıkan şiddetli mücadelede Rusların ateşli silahları yine galip geldi ve Küçüm Han burada büyük bir darbe yedi. Öldürülenler ve esir alınanlar arasında en yakınları da bulunuyordu. Bu savaş onun Ruslarla son savaşı oldu. Kurtulabilen az miktarda bir kuvvetle Obi Nehri yukarılarına yönelen Küçüm'ün daha sonra Mangıtlar arasına gittiği ve orada vefat ettiği bilinmektedir. Bir iddiaya göre Kazak ordaları arasına karıştığı, bir başka iddiaya göre ise Nogayların yurtlarına yöneldiği ve orada Nogaylar tarafından öldürüldüğü nakledilmektedir²¹. Küçüm'ün ardından uçsuz bucaksız Sibiry'nın zaptında artık Rusların önünde ciddi bir engel kalmamıştı.

Sibir Hanlığı'nın ortadan kaldırılmasından sonra Ruslar Sibiry'da hâkimiyet alanlarını derinleştirmeye devam etti. Kale/şehirlerin kurulması, askeri kuvvetlerin konuşlandırılması ve tehzizatın ikmâlî bu hâkimiyetin perçinleşmesinde ve sürekliliğinde en güçlü dayanak noktaları idi. 1600 yılında Voyvoda İvan Liharev tarafından Turinsk, 1611'de Tomsk, 1618'de Yeniseysk, 1626'da Krasnoyarsk, 1635'te İrkutsk, 1656'da Afanasiy Paşkov tarafından Amur'da Nerçinsk ve Albazin şehirlerinin temelleri atıldı. Böylece 71 yılda Ruslar Ural dağlarından Amur'a kadar tüm Sibiry topraklarını zapt etmişler, kaleler, karakollar, kilise-manastırlar kurarak bu topraklara Rus inancını (Hıristiyan Ortodoksluğu), Rus dilini, Rus kanunlarını, Rus gelenek ve göreneklerini taşımışlardı. Sibiry'nın güneyinde ise Rusların faaliyetleri Orta Asya'nın zaptına yönelik uzun soluklu hazırlıklar kabilinde idi. Tomsk'un temellerinin atılmasından 7 yıl sonra 1618'de Altay dağları yakınında Kuznetsk şehri kuruldu. Kalmuklarla ve Kazak ordalarıyla uzun ve çetin mücadelenin ardından 1653'te Kurgan, 1659'da Yalutorovsk, 1670'de İşim, 1709'da Biysk, 1713'te Kolıvan, 1716'da ise ileride Bütün Batı Sibiry'nın idari ve stratejik merkezine dönüşecek olan Omsk kuruldu. 1750'de Petropavlovsk, 1757'de Semipalatinsk, 1789'da Ust-Kamenogorsk, 1791'de Buhtarminsk kale/şehirlerin temelleri atılarak batıdan ve kuzeyden tüm Kazak stepleri Ruslar tarafından kuşatılmış oldu. Sibiry'nın diğer hudutlarında Graf Muravyev Amurskiy Nerçinsk'ten Pasifik Okyanusu'na kadar Amur sahillerine yerleşiyor ve burada Amur ve Primorsk adlı iki oblast kuruyor. Buralarda Blagoveşensk, Sofiysk ve Nikolayevsk şehirleri inşa ediliyor. Ruslar Asya'da Pasifik Okyanusu'na ulaşarak Çarlığa yeni bir uluslararası stratejik ve ekonomik kapı aralıyor²².

Sibiry Rusya için, Avrupalı sömürgeci devletlerin kendi anavatanlarından uzakta, Afrika'daki, Asya'daki sömürgelerinden farklı olarak görülüyordu. İdil-Ural'ın zaptıyla birlikte genişleyen sınırlarının hemen devamında yeni bir Rus yurdu olarak görüldüğünden bu toprakların dâimi Rus memleketine dönüşmesi sadece idari, iktisadi tedbirler alınması ile değil aynı zamanda Rus nüfusunun, Rus dili, kültürü ve inancının bu bölgelere teşmîli ile mümkündü. Bunu gerçekleştirmek için işgalin hemen ardından Ruslar Sibiry topraklarına yerleşmeye başladı. Sibir Hanlığı topraklarının ardından Sibiry'nın doğusunda ve kuzeyinde ele geçirilen yeni topraklarda kaleler, şehir ve kasabalar kurularak iç Rusya'dan nüfus göçü bazen devlet kanalıyla bazen de kendiliğinden asırlarca devam ettirildi. XIX. asra gelindiğinde nüfus dengesi artık Ruslar lehine dönmüş bulunuyordu. İlk gelenler Sibiry'nın zaptında rol oynayan voyvodalar, askeri görevliler, öncü kolonizatörler (Slujilie) idi. Ardından ziraat erbabı köylüler (Paşennih) ve onlarla birlikte İç Rusya'dan Sibiry topraklarına gelen kaçkın köylülerden, maceracıardan, eşkiyalardan ve suçlulardan oluşan başka bir zümre (Gulyaşşih) Sibiry topraklarında ortaya çıktı. Onları, Hıristiyan din adamları

²⁰Miller (1750), s.211-233.

²¹Miller (1750), s.287-307; Hadi Atlasi (1993), s.129-135. Rus tarihçilerin müracaat ettiği Sibir vekâynameleri Küçüm'ün akıbeti ile ilgili konuda da çelişkili bilgiler vermektedir.

²²İ. Zavalışin (1862), *Opisanie Zapadnoy Sibiri İ Zavalışina*, Moskva: s.103-104; (1900), *Kolonizatsiya Sibiri v Soyuzi c Obşim Perecelençeskim Voprosom*, Komitet Sibirskoy Jeleznoy Dorogi, S. Peterburg; s.8-13.

zümresi ile ticaret ve endüstriyel faaliyetler için gelenler takip etti. Son olarak ta sürgünle gelenler (Ssilnye)²³Ruslar lehine Sibiryá'nın nüfus yapısına kalıcı damgalar vurdu.

Çarlık döneminde Sibiryá'nın idari teşkilatında dönem dönem düzenlemeler yapıldı. Sibiryá Rus işgalinden I. Petro dönemine kadar Rus aristokrat ailelerinden (boyarlar, dvoryanlar) çıkan voyvodalar tarafından yönetildi. Kısa bir süre Tümen şehri voyvodalara merkezlik yaptıktan sonra, Sibiryá'nın yönetimi askeri, idari, dini, politik bir merkez haline dönüşen Tobolsk'dan idare edildi. Voyvodalar Rusya adına civar memleketlerle savaşa ya da barışa, diplomatik münasebetlere yetkili idiler. Voyvodaları denetlemek üzere Moskova'da bir üst idare olarak kurulmuş olan Sibir İdaresi (Sibirskiy Prikaz)'ne bağlı olmalarıyla birlikte mahkeme etmeye, cezalandırmaya tam yetkili idiler. Moskova Sibir İdaresi'nin Tobolsk'ta da dairesi bulunuyordu. Rus yönetimi Sibiryá'da genişledikçe Tobolsk'a bağlı olarak Sibir'in diğer şehirlerine de voyvodalar tayin edildi. Sibir Voyvodalığı 1711 yılına kadar devam etti. 1708'de I. Petro'nun emriyle tüm ülke sekiz valiliğe ayrıldı. Voyvodalar "Sibir Valisi" unvanı aldılar. I. Petro'nun idari-askeri düzenlemelerinin ardından Sibiryá II.Katerina döneminde idari bakımdan yeniden düzenlendi. 1764 yılına kadar Sibir valileri ülkeyi Tobolsk'tan yönetirken, bu tarihten itibaren Sibiryá, Tobolsk ve İrkutsk valiliklerine bölündü. Daha sonra da oblastlara, üyezdlere, okruglara taksim edildi. 1802'de ise Sibir Genel Valiliği kurularak bütün Sibir'in yönetimi tek merkezde toplandı. Buna bağlı olarak Tobolsk, Tomsk ve İrkutsk valilikleri kuruldu. 1819'da "Sibiryá'ya kanun ve medeniyeti götüren adam" olarak tanınan Mihail Mihayloviç Speranskiy Sibir Genel Valisi olarak atanınca, kısa sürede yaptığı köklü ve kalıcı kanuni düzenlemeler ve reformlarla bütün Sibiryá'yı adeta yeniden tasarladı²⁴. Sibiryá, Batı Sibiryá ve Doğu Sibiryá olarak ayrıldı ve sınırları, mücadele alanları tam olarak netleştii. Özellikle sürgünlerin, yerel unsurların, Rus Kazaklarının durumları, askeri yapı, denizcilik işletmeleri, hudut meseleleri, madencilik işleri, fabrikalar, ticaret, eğitim, dini yapılanma, ulaşım ve posta hizmetleri kati surette sistemli hale getirildi. 1823'te Yenisey Valiliği, Yakut, Ohotsk ve Kamçatka oblastları kuruldu. 1824'te Omsk, 1851'de Zabaykal ve Kyahta, 1854'te Semipalatinsk ve Sibir Kırgızları (Kazaklar) İdaresi, 1856'da Pasifik Okyanusu sahillerinde Primorsk, 1858'de Amur valilikleri açıldı. Böylece Sibiryá Ural'lardan Pasifik sahillerine kadar nihai bir biçimde idari yapılanmasına kavuştu²⁵.

Sibiryá'da Rus işgalinin ardından askeri-idari düzenin temeli atılırken aynı zamanda bu muazzam genişlikteki yeni topraklarda Ruslar Hristiyan-Ortodoks dini yapılanmaya ve misyonerlik faaliyetlerine önem verdiler. İlk kiliseler 1586'da Tümen'de kuruldu. 1587'de Tobolsk'un kurulmasıyla birlikte Altın Argınak'ta Tobolsk'un ilk kilisesi olan Aziz Troits Kilisesi inşa edildi. 1595'te Pelim bölgesinde Meryemana kiliseleri kuruldu ve bunları diğer şehirlerdeki kiliselerin kuruluşu takip etti ve kısa sürede Sibiryá'nın derinliklerine kadar ülke kilise ve manastırlarla donatıldı. 1601'de Tobolsk'ta, 1604'te Turinsk'te, 1661'de Tümen'de erkek manastırları kuruldu. Tobolsk ve tüm Sibiryá'nın ilk başpiskoposu Kiprian ve ondan sonraki başpiskoposlar; Makari (1625), Nektari (1636), Gerasim (1640) ve Simeon (1651) dönemlerinde Hristiyanlık adım adım Baykal'a ve Lena'ya kadar yayıldı.1668'de başpiskopos Korniliy Tobolsk ve Sibir Metropolit derecesine yükseldi. 1843'te, sonraları Tomsk ve Yenisey vilayetlerini içine alan Tomsk Dini İdaresi açıldı. 1848'de Kamçatka, 1858'de Yakutistan, 1859'da ise Novoarhangelsk dini idareleri açıldı. 1658'de Yenisey'de, 1679'da İrkutsk'ta, 1690'da Yakutistan'da erkek manastırları açıldı. 1738'de Verhneudinsk yakınında Troitskiy Kabanskiy, 1740'ta Nerçinsk'te, 1834'te ise Çikoysk'ta erkek manastırları açıldı²⁶. 1701'de Metropolit Filofey Leşinskiy Sibiryá'da ilk din mektebini açtı. Ardından dini eserler ve Slav dili ile yazılı eserleri neşretmek için basımevi kuruldu. 1788'de ise öğretmen yetiştirmek üzere *Seminariya* faaliyete geçti. İrkutsk Seminariyası ve Tomsk'ta Sibiryá'nın ilk üniversitesi kuruldu. Sibiryá'nın gerek Müslüman Türk unsurları gerekse milli inanışlarını sürdüren yerli kavimleri Rus Ortodoks din adamlarının misyonerlik faaliyetlerinin hedefi durumundaydı. Ortodoks din adamları inançlarını yaymak için, açlığa, tehlikelere, Sibiryá'nın soğuğuna ve her türlü zorluğa karşı koyarak Sibiryá'nın ıssız ve en üçra noktalarına kadar faaliyet yürüttüler.

Sibiryá XIX. asra kadar Batı dünyasında fazlaca bilinmediği, sahip olduğu yeraltı ve yerüstü zenginlikleri, jeopolitik ve jeostratejik mahiyeti yeterince takdir edilmediği gibi, Avrupa Rusyası'ndan bakınca da durum pek farklı değildi.Rus kamuoyunun nazarında Sibiryá, Rusya'nın uzakta, تنها bir büyük parçası olarak görülüyordu. Sömürge ve pazar arayışında büyük devletlerin uluslararası çetin mücadelelere girdiği, bu çerçevede Rus-İngiliz rekabetinin Asya'da şiddetlendiği XIX. asır başlarından itibaren önemi fark edilmeye başlandı. Rusya'nın daralan ekonomik ve sosyal iç siyasetinde de büyük bir nefes alma alanına

²³Kolonizatsiya Sibiri, s.14-22.

²⁴ Speranskiy'nin Sibiryá Genel Valiliği döneminde yaptığı reformlar ve Sibiryá'yı tam anlamıyla Rusya'nın müstemlekesine dönüştüren politika ve uygulamaları hakkında müstakil, hacimli bir çalışma için bkz, Vsevolod İvanoviç Vagin (1872), *İstoriçeskiya Svedeniya o Deyatelnosti Grafa M. M. Speranskogo v Sibiri, s.1819 po 1822 god, I-II, S. Peterburg:*

²⁵ Zavalışin (1862), s.106-120.

²⁶ Zavalışin (1862), s.123-126.

sahip olduğu anlaşıldı. Sibiry Çarlık topraklarının diğer yerlerine göre göçmenler için mukayese edilemeyecek kadar cazip imkânlar sahipti. Yerel nüfus az buna karşın büyük maddi imkânlar sunuyordu. Fabrikalar ve atölyeler için sahip olduğu hammadde kaynakları bitmez tükenmez bir hazine idi. Avrupa'nın asla rekabet edemeyeceği imkânlar ölçüsünde Çin'in ve Orta Asya'nın büyük pazarları için güvenli bir limandı. Bilim adamları için, yazarlar, ressam ve sanatçılar için, seyyahlar için çok bilinmeyen, bâkir ve gizemli hususiyetlere sahipti. El değmemiş tabiatı, Baykal gölü, Obi, Yenisey, Lena ve Amur gibi muazzam nehirleri, uçsuz bucaksız stepleri, başı dumanlı dağları, Urallardan Kamçatka'ya insanoğlunun ayağının değmediği ormanları, hayvancılığa uygun geniş meraları, verimli toprakları ve her şeyden öte altın, gümüş gibi kıymetli madenleriyle adeta yeni keşfedilen bir kıta görünümü arz ediyordu. Bu yönüyle Sibiry'nin maddi zenginliklerinden istifade etmek için Rusya'nın oldukça fazla zaman kaybetmiş olduğu yaygın bir kanaat idi²⁷.

Sibiry Araştırmalarının Başlaması

Sibiry'nin Ruslar tarafından ele geçirilmesinden kısa bir süre sonradın adamları tarafından, Sibir Hanlığı'nın zaptını anlatan vekâyiname tarzında ilk eserler yazıldı. Öncü kolonizatörler tarafından tarih, coğrafya, etnografya alanlarında ortaya konan ilk eserler, seyahatnameler ve arşivsel dokümanlar, modern tarihçiliğin başladığı XVIIIve XIX. asırlarda Rus tarihçilerinin ana kaynaklarını oluşturdu. Rusların ve Rus topraklarının bilimsel amaçlı ilk araştırmaları I. Petro döneminde başladı. Sibiry üzerine ilk keşif ve araştırma faaliyetleri debu kapsamda başlamış oldu. Bu araştırmaların birinci hedefi Sibiry'nin coğrafi yapısının ortaya konulması, bu yönde çok yönlü haritaların çıkarılması idi. XVIII. asırda, içlerinde her alanda uzmanların bulunduğu bilimsel keşif heyetleri Sibiry'da uzun süreli araştırmalar yaptılar. 1719'da Petro tarafından Tobolsk ve Kamçatka'ya jeodezi uzmanları gönderildi. O'nun döneminde Almanya'dan önemli bir bilim adamı olan Daniyel Messersşimid Rusya'ya davet edildi ve Messersşimid Sibiry'ya seyahat ederek uzun süre bölgede incelemelerde bulundu. En önemli yardımcısı ise Rusya'ya esir düşen İsveçli Ştrahlenberg (Filip İogann Tibert) idi. Bölgeyle ilgili bol miktarda bilgi ve dokümana ulaşıldı. Sibiry'nin haritası çıkarıldı. 1725'te Petro tarafından gönderilen Kamçatka keşif heyeti, İvan Bering ve beraberindeki bilim adamları tarafından Sibiry'yı araştırmaya devam etti. Bering'in seferi 1730'a kadar devam etti. Bering'in ikinci Kamçatka seferi 1733'te başladı ve 1743'e kadar devam etti. Sibir tarihinin gerçek anlamda araştırılması da bu bilimsel keşif seferiyle başladı. Heyette doğa bilimci İogann-Georg Gmelin, tarihçi Gerard Fridrik Miller, astronom Denil de-Kroyer, akademi öğrencisi Kraşennikov, Profesör Fişer, öğrenciler, toprak ölçüm uzmanları, tercümanlar, ressamlar bulunuyordu. Heyetin birçok zorluğa katlanarak uzun süre Sibiry'da yaptığı araştırmalar ve elde ettiği bilgi ve belgeler Sibir tarihi, etnografyası ve coğrafyasının araştırılmasında sonraki tarihçilere büyük imkânlar sundu²⁸.

Petro ile başlatılan Sibiry çalışmaları II. Katerina döneminde büyük bir Sibiry Keşif Heyeti'nin kurulmasıyla yeniden canlandı²⁹. Petr Simon Pallas başkanlığında Petersburg İlimler Akademisi üyeleri ve öğrencilerinden oluşan oldukça kalabalık heyet 1768'de Sibiry'ya yola çıktı. İçlerinde doğa bilimciler, etnoğraflar, astronomlar da bulunuyordu. İrkutsk'ta bir süredir araştırmalar yapan bilim adamı İogann GottlibGeorgi de ekspedisyona dahil olarak Sibiry'da Pallas'ın en önemli rehberi oldu. Pallas'ın Sibiry keşif faaliyetleri 1774'e kadar sürdü. Baykal ve çevresi üzerine o zamana kadarki en ciddi araştırmalar ortaya konuldu. Pallas'ın seyahatnâmesi,³⁰ Sibiry'nin tabiatı, tarihi, etnografyası ve arkeolojisi bakımından sonraki araştırmacılar için en önemli kaynaklardan biri haline geldi. Georgi³¹ise Sibiry'nin yerel unsurları üzerine çok kıymetli bilgiler veren ilk etnoğraflardan biri oldu³².

Gerek asya ülkeleriyle diplomatik faaliyetlerde bulunmak üzere Sibiry'dan geçenlerin yol kayıtları, Sibiry'da görevli devlet adamlarının hatıra ve gözlemleri, gerek seyyahların notları ve gerekse akademik çalışmalar için Sibiry'ya gönderilen bilim adamlarının ortaya koyduğu çalışmalar Sibiry üzerine büyük bilgi birikiminin oluşmasını sağladı. Birçok bilgi, belge ve kaynağa ulaşıldı.

Sibir Tarihinin Rus Kaynakları

Vekâyinameler (Sibirskie Letopisi)

Sibir tarihinin Rus kaynaklarından birisi *yıllık* ya da *vekâyiname* diyebileceğimiz *letopis*'lerdir. Bu vekâyinameler Ermak tarafından Sibir Hanlığı topraklarının işgalini ve hanlığın ortadan kaldırılması sürecini destansı bir tarzda anlatan yazma eserlerdir. XVII ve XVIII.asırlarda isimleri bilinen ya da

²⁷ Zavalışin (1862), s.1-4.

²⁸ V. P. Sukaçev (1891), *İrkutsk. Ego Mesto i Znaçenie v İstorii i Kulturnom Razvitii Vostoçnoy Sibiri*, Moskva:, s.164-167.

²⁹ II. Katerina döneminde Sibiry araştırmaları için bkz., A. Pıpin (1888), "Sibir i İzsledovaniya Yeya", *Vestnik Evropi*, Tom III, Sanktpeterburg: s.195-238.

³⁰ Petr Simon Pallas (1778), *Puteşestvie Po Raznim Provintsiyam Rossiyskago Gosudarstva*, Sanktpeterburg.

³¹ İogann Gottlib Georgi (1777), *Opisanie Vseh v Rossiyskom Gosudarstve Obitayuşşih Narodov, Tak je ih Jiteyskih Obryadov, Ver, Obiknoveniy, Jiliş, Odejđ i Proçih Dostopamyatnostey*, III (Semoyadskie, Mandjurskie i Vostoçne Sibirskie Narodi), Sanktpeterburg.

³²Sukaçev (1891), s.170-172.

bilinmeyen birçok kişi tarafından kaleme alınan vekâyinamelerin ana teması ve ideolojisi aynı olmakla birlikte bazı farklılıkları da mevcuttur. Birçoğu XIX. asırda Rus tarihçiler tarafından edisyon kritik edilerek neşredilmiş olan bu vekâyinamelerin bir kısmı ise artık tamamen kayıptır.

En eski Sibir vekâyinamesinin Tobolsk Başpiskoposu Kiprian tarafından derlendiği bilinmektedir. 1621-1624 yılları arasında Tobolsk'ta görev yapmış bir din adamı olan Kiprian bu vekâyinameyi 1622'de o zamanlar halen hayatta olan ve Ermak'ın Sibir seferlerine iştirak etmiş bulunanyoldaşlarından dinleyerek kayda geçirmiştir³³. Kiprian'ın kayıtlarının ana nüshası kayıptır. Bilinen en meşhur vekâyinamelerden bir diğeri "Neizvestnaya Rukopis" (Meçhul Elyazma) ya da "Noviy Letopisets" (Yeni Vekâyiname) adıyla literatüre geçmiştir. Bu kaynağın XVII. asrın 25-30'lu yıllarında yazıldığı sanılmaktadır. Sibir'in işgali sürecinde Stroganovlar'ın rollerini öne çıkaran bu vekâyiname Rus literatüründe "Stroganovskaya Letopis" (Stroganov Vekâyinamesi) adıyla da yaygınlık kazanmıştır.

Sonraki vekâyinameler Stroganovların özel arşivinde yer alan beratlar (gramota) ve daha başka kaynak ve sözlü derlemeler ilavesiyle birlikte aslında Kiprian'ın eseri temelinde ortaya konmuştur. Kiprian'dan sonra Sibiryaya Başpiskoposu Savva Esipov'un Sibir Hanlığı'nın zaptını anlatan vekâyinamesi hem detaylı hem de döneme yakın oluşu dolayısıyla Rus bilim çevrelerinde en muteber tutulandır. Bu vekâyiname 1637 yılında tamamlanmıştır. Bu tarihten sonra yazılmış olan vekâyinamelerin büyük bir kısmı, Esipov'dan büyük bir övgüyle bahsettikleri gibi onun kayıtlarını esas alarak yeni vekâyinameler yazmışlardır. Stroganov ve Esipov vekâyinâmelerinden hareketle sonraki dönemlerde içerisine folklorik unsurların da ilave edilerek, olayların anlatım ve muhtevasında orjinaliteden uzaklaşan çok sayıda Sibir vekâyinamesi ortaya konmuştur. Özellikle de Kazak (Kossak) askeri çevrelerinden çıkan ilk Sibir tarihi araştırmacıları kendilerini Ermak'ın torunları, Sibir'in asıl fetihçileri olarak duygusal anlamda kattıkları hayal ürünü birçok bilgiye yazdıkları vekâyinamelerde yer vermişlerdir.

Sibir vekâyinameleri içerisinde en meşhur olanlarından biri de daha geç tarihlerde (1697-1699) Tobolsk asilzadelerinden Remezovlara mensup Semen Emelyanov Remezov tarafından yazılmış olan ve *Remezovskaya Letopis* ya da *Tobolskaya Letopis* adlandırılan vekâyinamedir. 1663'te Tobolsk'ta doğmuş olan Remezov Sibiryanın ilk yerel tarihçilerinden biri sayılmaktadır. Sibir tarihine meraklı bir asker olan babasının etkisiyle tarihe ilgi duyan Semen, aynı zamanda resimde, mimaride, haritacılıkta, etnografya ve arkeoloji alanlarında da yetiştirilmiştir. Onun *Tobolsk Vekâyinamesi* önceki müelliflerin vekâyinamelerine göre oldukça ayrıntılıdır. Sibiryanın geçmiş ve yakın dönem tarihi yanısıra yerel unsurların yaşam tarzını ve geleneklerini de anlatmaktadır. Ancak hayal ürünü anlatımlar, verdiği bilgiler bakımından birbiriyle çelişkili ifadeler ve bol miktarda hataların olduğu da bilinmektedir. Bu bakımdan XIX. asırda modern Rus tarih çevreleri bu vekâyinamelerin incelenmesine, kritize edilmesine özel bir önem vermişler ve vekâyinamelerin kullanımında büyük bir titizlikle hareket edilmesi gerektiği uyarılarında bulunmuşlardır³⁴.

Sibir vekâyinameleri üzerine en fazla emek harcayan Rus ilim adamlarından birisi Grigori Spasski'dir. Spasski bu vekâyinamelerden bazılarını açıklayıcı notlarla birlikte neşretmiştir. Tesadüfen eline geçen bu vekâyinamelerden birini *Letopis Sibirskaya*³⁵ adıyla 1821'de yayınlamıştır. Yazarı belirsiz olan bu vekâyinamenin yukarıda zikredilen "Meçhul Vekâyiname"nin ilk istinsahlarından biri olduğu görüşündedir. XVII. asra tarihlenen 57 sayfalık bu vekâyiname dönemin yaygın yazı karakteriyle ve güzel bir hatla yazılmıştır. Ermak Timofeyev'in yoldaşlarıyla birlikte Sibir yurdunu ele geçiriş hikâyesinin anlatıldığı bu vekâyiname, Spasski'nin değerlendirmesiyle, gerek kısa özeti gerekse verdiği güvenilir bilgiler bakımından diğer elyazmalar içerisinde seçkin bir yere sahiptir. Spasski tarafından neşredilen diğer bir vekâyiname ise yukarıda zikredilen Savva Esipov'un vekâyinamesidir³⁶. Sibir'in Ruslar tarafından zaptedilişi hakkında çağdaş anlatımlar içerisinde en iyi ve güvenilirliği en yüksek sayılan bu vekâyiname kimi Rus tarihçiler tarafından *Stroganovskaya Letopis* adıyla da anılmıştır. XVII. asrın başlarında yazılan Esipov vekâyinamesi Moskova tarafından Stroganovlara verilen beratlar ve Kiprian tarafından kayda geçirilen verilere dayandığı için verilen bilgilerin sağlıklı olduğu kabul edilmektedir. Spasski tarafından Sibir tarihine dair yayınlanan bir diğer kaynak *Povestvovanie O Sibiri*³⁷ adlı eserdir. Bu eser aslında Latince olup Spasski tarafından Rusça tercümesi ve açıklamalı notlarla birlikte yayınlanmıştır. Petersburg Halk Kütüphanesinde, birbiriyle aynı muhtevaya sahip, biri 1680 diğeri 1681 tarihli iki nüshası bulunan bu Latince eserin yazarı belirsizdir. Sibir Hanlığı, Kuzey Buz Denizi ve Pasifik sahilleri, Arhangelsk Limanı'ndan Çin'e kadar ülkeler hakkında anlatımlar ve buralarda yaşayan göçebe Kalmuklar hakkında bilgiler vermektedir.

³³Johann Ebergard Fişer (1774), *Sibirskaya İstoriya s Samago Otkrıtya Sibiri do Zavoyevaniya Sey Zemli Rossiyskim Orujiyem*, Sanktpeterburg: s.306-307.

³⁴Paul Nebolsin (1849), *Pokorenie Sibiri*, Sanktpeterburg: s.4-11.

³⁵Grigori Spasski (1821), *Letopis Sibirskaya*, Sanktpeterburg.

³⁶Grigori Spasski (1824), *Sibirskaya Letopis Savva Esipova*, Sibirskiy Vestnik, I, Sanktpeterburg.

³⁷Grigori Spasski (1822), *Povestvovanie O Sibiri*, Sibirskiy Vestnik, XVII-XVIII, Sanktpeterburg.

Sibir vekâyinamelerinden önemli olan ve birçok araştırmacının temel kaynakları içerisinde yer alan; Stroganov, Esipov ve Remezov vekâyinamelerinin farklı kişiler tarafından çeşitli tarihlerde yapılan neşirleri Rus İmparatorluk Arheografi Komisyonu tarafından 1907'de toplu halde yayınlanmıştır³⁸. Eserin giriş kısmında Sibirya vekâyinameleri hakkında geniş bir değerlendirme yazısı da yer almaktadır.

Bu vekâyinamelerin muhteva bakımından ortak özelliği Sibirya'nın Ruslar tarafından fethinin hikâyesidir. Bunların dışında Sibir tarihini ilgilendiren bölgesel vekâyinameler de bulunmaktadır. Bunlardan birisi bulunduğu yerin adıyla *Kungurskaya Letopis* şeklinde adlandırılmıştır. 1648-1649 tarihlerinde kurulan Kungur Sibirya'ya açılan yeni yolun başlıca duraklarından biri idi. Eserin, buraya gelen yeni yerleşimciler kanalıyla ulaştığı sanılmaktadır. Bu vekâyinamenin, 1703'te Sibirya tarihi araştırmaları esnasında Kungur'da bulunan ve Kungur'un haritasını çıkaran Remezov tarafından bulunduğu tahmin edilmektedir. Bölgesel nitelikli bir diğer vekâyiname türü eser, tarihi veriler ve resmi belgeler kullanılarak hazırlanmış olan *Letopis Yakutskago Kraya*³⁹ adlandırılan eserdir. Rus Çarı Mihail Feodoroviç (1613-1645) döneminden başlayarak İmparator III. Aleksandr (1881-1884) dönemine kadar Yakutistan tarihine ışık tutan olaylar kronolojik olarak eserde kaydedilmiştir.

Coğrafya Kaynakları/Haritalar (Çerteji)

Sibirya'nın tarihi coğrafyası bakımından önemli kaynaklar *çertejnaya kniga* adlandırılan yazma eser ve haritalardır. Sibirya şehirlerinin, kale ve istihkâmlarının, köy ve kasabalarının sınırlarını, coğrafi yapısını, nehir ve göllerini, ticaret yollarını, elçilik heyetlerinin geçiş güzergâhlarını tasvir eden bu eserler, anlatılan bölgenin coğrafi bilgileri yanısıra tarihi, etnoğrafik özelliklerini de ortaya koyuyordu. Çertejlerin hazırlanmasının Sibirya'nın genel coğrafi tasviri amacı yanı sıra stratejik amaçları da bulunuyordu. Nerelerde kaleler kurulabileceği, ne kadar asker ve mühimmat yerleştirilebileceği, muhtemel saldırılar karşısında nasıl ve nerelerde koruma tedbirleri alınacağı bu kayıtlar üzerinde tayin ediliyordu. Sibirya'daki şehirler arasında ve şehirlerle diğer önemli noktalar arasındaki mesafeler nehirler temel alınarak hesaplanıyordu. Çertejlerin bazıları Sibirya'nın genelini, bazıları ise sadece belli bölgeleri tasvir ediyordu. Günümüze ulaşan çertejlerin bir kısmı Moskova'da Sibir Prikazi bünyesinde hazırlanmış, bir kısmı ise Sibirya'da hazırlanarak Moskova'ya gönderilmiştir. Günümüzde çertejlerin önemli bir bölümü Moskova arşivlerinde, Sibir Prikazi ve Adalet Bakanlığı Evrakı arasında bulunmaktadır. XVII. asırda Sibirya'da hazırlanmış olan çertejlerin büyük bir bölümünü günümüze ulaşmadığı bilinmektedir⁴⁰.

Bilinen en eski çertejlerden birisi 1668'de Tobolsk'ta hazırlanmış olup Sibirya'nın genelini tasvir eden bir kaynaktır ve günümüzde Moskova Adalet Bakanlığı Arşivi'nde bulunmaktadır. Spasski tarafından açıklanmalı notlarla yayınlanan⁴¹ 1672 tarihli Sibir Çerteji'nde Tobolsk ve çevresindeki şehirler, hudut karakolları, kasabalar, mezralar, mevkiler, yollar, nehirler, göller, şehirler arası mesafeler kayda geçirilmiştir. Sibir Prikazi Arşivi'nde bulunan bölgesel nitelikli çertejlerden birisi 1683 tarihlidir. Yenisey asilzadelerinden Aleksey Galkin ve Feodor Rosputin tarafından hazırlanmış olan bu çertej İlimsk ve Yeniseysk üyzedleri ile Tunguz Nehri boyundaki volostları tasvir ediyordu. 1691-1692 tarihlerinde mahallinde hazırlanmış olan çertej, Yakutsk ve İlimsk üyzedlerini, Lena Nehri boyundaki volostları, 1698'de Moskova'da hazırlanmış olan çertej ise Amur Nehri ve sistemini tasvir ediyordu⁴².

Bilinen çertejlerin başında yukarıda ismi zikredilen vekâyiname yazarı Remezov'un *Çertejnaya Kniga Sibiri* gelmektedir. 1701'de hazırlanmış olan bu eser 1882'de Arheografi Komisyonu tarafından yayınlanmıştır. Remezov eserini hazırlarken, kendinden öncekiler tarafından hazırlanmış olan, bilhassa XVII. asrın sonlarına ait bölgesel nitelikli çertejleri, coğrafi elyazma eserlerini ve Sibirya'yı iyi tanıyan kaynak kişilerden topladığı verileri kullanmıştır⁴³. Tobolsk'ta vazifeli askeri ve idari yetkililerle, Tobolsk'a dışarıdan gelen Kazan'lı, Ufa'lı, Perm'li ve daha başka yabancı kaynak kişilerle görüşmüş, onlardan yaşadıkları, bildikleri toprakların ölçüsünü, yolların mesafesini, şehirleri, köy ve volostları, nehirleri, gölleri, dereleri, Pomorsk sahillerini, kıyıları, adaları, deniz endüstrisi noktalarını, dağları, ormanları hasılı Sibirya coğrafyasına dair hemen her şeyi kayda geçirmiştir. Remezov'un kaynak kişilerinden en önemlisi ise Tobolsk'ta görüştüğü "Kamçatka Fatih", "Kamçatka Ermakı" unvanlarıyla anılan Vladimir Atlasov'dur. Atlasov Kamçatka'ya yaptığı ilk seferinden sonra Tobolsk'a gelmiş ve burada seferle ilgili voyvodaları bilgilendirdiği sırada Remezov da dahil olarak onun anlatımlarını kayda geçirip eserinde kullanmıştır. Neticede ortaya muazzam bir Sibir atlası yanısıra Sibirya'nın etnoğrafik haritası da ortaya çıkmıştır.

³⁸ *Sibirskiya Letopisi* (1907), İmperatorskoy Arheografiçeskoj Komissii, S. Peterburg.

³⁹ V. L. Priklonski (1896), *Letopis Yakutskago Kraya*, Krasnoyarsk.

⁴⁰ N. N. Ogloblin (1892), *İstočniki Çertejnoy Knigi Sibiri Semena Remezova*, S. Peterburg.

⁴¹ G. Spasski (1849), *Spisok s Çerteja Sibirskiya Zemli*, Moskva.

⁴² N. N. Ogloblin (1892), *İstočniki Çertejnoy Knigi Sibiri Semena Remezova*, S. Peterburg.

⁴³ Remezov'un eseri ve kullandığı kaynaklar hakkında bkz, N. N. Ogloblin (1892), *İstočniki Çertejnoy Knigi Sibiri Semena Remezova*, S. Peterburg.

Sibirya'nın kutsal mekânları, yaylak ve kışlakları, tarihi köylerin izleri, terkedilmiş şehirler, savaş meydanları tespit edilmiş, halk anlatımlarına dayanan yerel efsaneler kayıtlara geçirilmiştir.

Sibir'in tarihi coğrafyası bakımından önemli kaynaklardan biri de *doezd* adlandırılan keşif raporu diyebileceğimiz el yazma eser ve haritalardır. Sibirya'da ele geçirilen ya da hedeflenen bölgeleri yoklamak, teftiş etmek, bilgi toplamak üzere gizli olarak gönderilen memurların tuttuğu bu kayıtlar içerisinde Sibirya ile ilgili en eski olanı Rus işgali öncesine aittir. Bu eser 1567'de Moskova'dan Sibirya'ya gönderilen Ataman İvan Petrov'un *Preje Ermakova Vzyatiya Sibiri* adlı keşif raporudur. Sibirya'nın işgali öncesi ve sonrasına ait bilgiler veren bu tip el yazma eserler Moskova Sibir Prikazi'nde, ilerleyen dönemlerde ise Tobolsk'ta ve Sibirya'nın diğer şehirlerinde bol miktarda idi. Bunlardan bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Sibir üyzedlerinin nüfus defterleri, vergi defterleri, Moğol, Kalmuk, Çin vesair ülkelere seyahat eden elçilik heyetlerinin notları Sibir'in coğrafi tasviri bakımından oldukça kıymetli bilgiler sunan diğer kaynaklar arasındadır.

Sibirya Tarihinin Arşivesel Kaynakları

Sibir Hanlığı topraklarının zapt edilmesinden sonra Rusya'nın bu bölgeyle ticaretini geliştirmek için Çar Aleksey Mihailoviç zamanında 1637'de Moskova'da Sibir Dairesi (Sibirskiy Prikaz) adlandırılan özel bir idare kuruldu. Bu tarihe kadar (1599-1637) Sibirya'ya dair işler Kazan Dairesi (Kazanskiy Prikaz) üzerinden yönetiliyordu. Orta Asya ve Çin mallarının satıldığı, depo edildiği büyük handa yer alan bu idareye ait evraklar 1626'da Moskova'da meydana gelen yangında yanmıştı. Prikazın yetkileri çok genişti. Bütün Sibir şehirlerinin yönetimi, voyvodaların belirlenmesi, ya da yerlerinin değiştirilmesi, Sibir şehirlerinin gümrük gelirleri ve hazineye ait diğer gelirlerin idaresi onun yetkileri altındaydı. Hazineye ait mal ve ürünlerin fiyatlarının, alım satımının denetlenmesi, kanun ve kaidelere aykırı durumlarda yargılamaların yapılması bu dairenin yetkileri arasındaydı. Sibir Dairesi, Sibirya'da valiliklerin kurulmasıyla yetkilerini ve önemini yitirmeye başladı ve şekli bir müessese haline dönüştü. 1731'de Sibir Prikazı yeniden yapılandırıldı ise de 1763'te tamamen ilga edildi. Günümüzde Moskova arşivlerinde bulunan Sibir Dairesi evrakı Rusya'nın Çin ve Orta Asya ile ticari ilişkilerinin tarihine dair bol miktarda belgeye sahiptir⁴⁴.

XVI. asrın sonları ve XVII. asrın ilk çeyreğine ait Sibir tarihiyle alakalı arşiv belgeleri oldukça sınırlıdır. Bu döneme ait belgeler yangınlar sebebiyle tamamen yok olmuştur. Moskova'da Kazan Sarayı'nda bulunan Sibir Dairesi (Sibirskiy Prikaz)'nin tüm evrakı 1626'da çıkan yangında kül olmuştur. 1643 yılında Tobolsk yerel arşivi tümüyle yanmıştır. Sibirya'nın diğer şehirlerindeki en eski arşivler değişik tarihlerde meydana gelen yangınlarda yok olmuştur.

Sibir tarihinin arşiv belgelerinin önemli bir kısmı günümüzde Moskova Adalet Bakanlığı Arşivi (Moskovskiy Arhiv Ministerstva Yustitsii)'nin Sibir Dairesi Evrakı'nda bulunmaktadır. Burada Sibirya ile ilgili defterler, dosyalar ve muhtelif diğer belgeler yer almaktadır. Doğrudan Sibir Dairesi'ne ait toplam 1655 defter, 1724 dosya ve 320 adet muhtelif dosya ile çok sayıda evrakın bulunduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra Rus arşivlerinde diğer dairelere ait Sibirya ile alakalı muhtelif cins ve miktarda evrak ve defter bulunmaktadır⁴⁵.

Moskova Adalet Bakanlığı arşivi görevlilerinden N.N. Ogloblin, Sibir Dairesi (Sibirskiy Prikaz)'nin 1592-1768 yıllarına ait arşivesel materyallerinin (defterler ve dosyalar) sistematik tasnif, tasvir ve tanıtımını yapmıştır. *Obozrenie Stolbtsov i Knig Sibirskago Prikaza (1592-1768)* adlı eserinin birinci kısmı⁴⁶ Voyvodalık İdaresi'nin ve kilise idaresinin belgelerine ayrılmıştır. İkincisi gümrük idaresi evraklarına, üçüncü kısmı⁴⁷ Sibirya yerel idarelerinin merkezle ve merkezin Sibirya ile ilişkilerine dair belgelere, dördüncüsü⁴⁸ ise esas olarak merkezi idarenin (Moskova Sibir Dairesi) ve az bir kısmı bu dairenin kuruluşu öncesine ait Sibirya evraklarının yer aldığı Elçilik Dairesi (Posolskiy Prikaz), Novgorodskaya Çet ve Kazan Sarayı Dairesi evraklarından oluşmaktadır.

Gümrük Gelirleri Dairesi Arşivi (Arhiv Departamenta Tamojennih Sborov)'nde bulunan Sibir Dairesi'ne ait evrakların katologu sözkonusu arşivin başkanı N. Kaydonov tarafından hazırlanarak yayınlanmıştır⁴⁹. Bu belgeler Sibirya'nın Çin'le, Orta Asya ve Avrupa Rusyası ile ticareti, gümrükler, gümrük karakolları, gümrük çalışanları, gümrük gelir giderleri, ticari ürünlerin damgalanması vb. konulardadır. Katologta Sibir Prikazi'nin XVIII. asrın ortalarına ait 130 dosyası bulunmaktadır.

⁴⁴ N. Kaydanov (1888), *Sistematicheskiy Katalog Delam Sibirskago Prikaza, Moskovskago Kommisarstva i Drugih Bvoşih Uçrejdeniy Po Çasti Promşlennosti i Torgovli*, S. Peterburg: s.3; Fişer (1774), s.407.

⁴⁵ N. N. Ogloblin (1895), *Obozrenie Stolbtsov i Knig Sibirskago Prikaza (1592-1768)*, Çast Pervaya, Moskva: s.3-5.

⁴⁶ Ogloblin (1895), *Obozrenie Stolbtsov i Knig Sibirskago Prikaza (1592-1768)*, Çast Pervaya, Moskva.

⁴⁷ Ogloblin (1900), *Obozrenie Stolbtsov i Knig Sibirskago Prikaza (1592-1768)*, Çast Tretya, Moskva.

⁴⁸ Ogloblin (1902), *Obozrenie Stolbtsov i Knig Sibirskago Prikaza (1592-1768)*, Çast Çetvertaya, Moskva.

⁴⁹ N. Kaydanov (1888), *Sistematicheskiy Katalog Delam Sibirskago Prikaza, Moskovskago Kommisarstva i Drugih Bvoşih Uçrejdeniy Po Çasti Promşlennosti i Torgovli*, S. Peterburg..

Sibiryaya tarihi, coğrafyası ile ilgili önemli arşivsel dokümanların bulunduğu arşivlerden birisi Moskova Dışişleri Bakanlığı Arşivi (Moskovskiy Arhiv Ministerstva İnastrannih Del)'dir. Bu arşivde bulunan Sibir'le ilgili arşivsel dokümanlar M.P.Putsillo tarafından hazırlanan *Ukazatel Delam i Rukopisyam Otnosyashimsya Do Sibiri*⁵⁰ adlı çalışmayla tasvir edilerek arşiv rehberi haline getirilmiştir. Eser Ermak'ın Ural ötesine geçişi ve Sibir Hanlığı topraklarını zaptetmeye başlamasının 300. yılı kutlamaları için hazırlanmıştır. Burada Rus devlet tarihçisi (İstoriograf) Miller'in dosyaları en zengin olanıdır. Bu belgeler İmparatoriçe II. Katerina'dan edindiği ve onun arşivine hediye ettiği belgelerdir. XVI. asrın başlarından XIX. asrın ikinci yarısına kadar olan bu belgelerde Sibirya, Moğolistan, Çin, Buryat, Tatar, Jongar, Kalmuk, Kırgız-Kazaklarla ilgili evraklar, Rusya'ya gelen yabancılara, maden ocaklarına, dini idarelere dair evraklar yer almaktadır. Putsillo eserine ek olarak Sibir'in coğrafi atlasları, harita ve planlarıyla ilgili Moskova Dışişleri Bakanlığı Arşivi Kütüphanesi'nde bulunan eserlerin listesini vermiştir⁵¹.

Tobolsk'un ilk yerel arşivinin yandığından yukarıda bahsetmiştik. Sonradan kurulan arşiv, Sibirya'ya dair başka arşivlerden (Moskova Adalet Bakanlığı Arşivi, İmparatorluk İlimler Akademisi Arşivi) temin edilen belgelerle yeniden zenginleştirilmiştir. 1893'te Tobolsk Kafedral Mabedi Başpapazı'nın ölümüyle, Sibir şehirlerinin 1621-1726 tarihlerini içine alan döneme ait onun topladığı kıymetli arşivsel materyaller Tobolsk Vilayet Müzesi Arşivi'ne hediye edilmiştir. Sözkonusu arşivsel dokümanların rehberi müzenin kütüphane görevlisi S.N.Mameyev tarafından hazırlanarak yayınlanmıştır⁵². Burada 1621-1645 yıllarına ait Verhotur, Pelim, Turinsk, Tümen, Tara ve Tobolsk şehirleri ve bu şehirlere bağlı üyezdlarin nüfusunu, vergisini, gelir-giderini, askeri keşif kayıtlarını muhtevi defter ve belgeler tasviri yer almaktadır. Toplam 126 tasvir yapılmıştır.

Sibir Rus tarihinin arşiv belgelerinin bir kısmı, ya XVIII-XIX. asırlarda Sibir tarihi araştırmaları içerisinde ya da müstakil eserler halinde yayınlanmıştır. Sibir tarihinin XVIII. asrın ilk yarısı ve ortalarına ait bazı belgeleri Potanin tarafından yayınlanmıştır⁵³. Mektuplar, raporlar, Moskova ile Sibirya yerel askeri idareleri arasındaki yazışmalardan oluşan bu belgeler; Sibirya Rus idari yapısı içinde yer alan bölgelerdeki kaleler, tabya ve istihkâmlar, askeri yapı, hudut işleri, gayri-rus unsurlar, ticaret, ticari ürünlerin fiyat uygulaması, endüstriyel faaliyetler, firariler, işlenen suçlar, hastalık ve hayvan kırımları, iskân, kilise ve dini konulara tasnif edilerek yayınlanmıştır. Bunlar arasında Neplüyev'in Orenburg valiliği döneminde Başkurt isyanlarına, Başkurtlar üzerine gönderilen tenkil kuvvetlerine, Rus-Kazak ilişkilerine, Rus-Kalmuk ilişkilerine dair belgeler dikkat çekici görülmektedir.

Zabaykal bölgesi (oblast) tarihine ait belgeler A.Şerbacev tarafından yayınlandı⁵⁴. Bölgenin ele geçirilmesi, kolonizasyonu, Rus Kazakları ve yerel unsurlar, tarım sistemleri ve Nerçinsk fabrikaları ile ilgili geniş bir değerlendirmenin yer aldığı eserde, XVII. asrın ortalarından XIX. asrın sonlarına kadar olan dönemi kapsayan 160 adet belge neşredildi. Nerçinsk, İrkutsk, Selenginsk, Yeniseysk voyvodaları'nın, XVIII. asrın ilk çeyreğinden itibaren ise valilerin Moskova ile ve kendi aralarındaki idari, askeri, adli, iktisadikonularla ilgili yazışmalarına dair belgelerden oluşmaktadır.

Moskova Adalet Bakanlığı Arşivi Sibir Dairesi Evrakı'nda bulunan İrkutsk şehrine ait bazı belgeler *İrkutsk*⁵⁵ adlı eserde neşredildi. Bu belgeler İrkutsk şehrinin XVII ve XVIII. asırlardaki durumuna, şehrin nüfus yapısına dair önemli bilgiler vermektedir. Bu belgelerden birincisi 1684 yılına ait bir *opis*'tir. Diğeri 1686 yılına ait nüfus ve arazi defteridir. Üçüncüsü 1698 tarihli nüfus defteridir. Dördüncüsü 1722 tarihli (1. Revizyon), beşincisi 1744 tarihli (2. Revizyon), altıncısı 3. Revizyon nüfus defteridir.

Nerçinsk, Selenginsk ve Yakutsk şehirlerinin XVII ve XVIII. asırlarına ait belgelerden bazıları *Sibirskie Goroda*⁵⁶ adlı eserde yayınlandı. Bir kısmı Moskova Adalet Bakanlığı Arşivi Sibir Dairesi Evrakı'nda yer alan bu belgeler sözkonusu şehirlerde görevli asker, memur, hizmetlilerin bilgileri, maaşları, bu şehirlerin nüfus ve sosyal yapısı ile genel tasvirlerini ortaya koyan defterlerdir.

Arheografi Komisyonu üyelerinden A.İ. Timofeyev'in redaktörlüğünde iki kitap halinde yayınlanan *Pamyatniki Sibirskoy İstorii* adlı eserde Rusya'nın Sibirya'daki hâkimiyetinin ikinci asrına, yani XVIII. asrın başlarına ait belgeler yer aldı. Bu belgeler Sibirya tarihi alanında ilk ciddi araştırmaları başlatan Miller tarafından onun Sibirya seyahati esnasında toplanmış belgeler olup, İlimler Akademisi arşivindedir. Sözkonusu belgeler I. Petro döneminde Rusya'nın Sibirya'daki siyasi vaziyetine ışık

⁵⁰ M. P. Putsillo (1879), *Ukazatel Delam i Rukopisyam Otnosyashimsya Do Sibiri*, Moskva.

⁵¹ Putsillio (1879), s.109-123.

⁵² S. N. Mameyev (1894), *Rukopisi Biblioteki Tobolskogo Gubernskago Muzeya za XVII i Perouyu Çetvert XVIII Stoletii*, Vıpusk I, (1621-1645), Tobolsk.

⁵³ G. N. Potanin (1867), *Materiyalı Dlya İstorii Sibiri*, Moskva.

⁵⁴ Visocayşe Uçrejdenıyaya Pod Predsedatelstvom Stats-Sekreteryay Kulomzina Kommisiya Dlya İzsledovaniya Zemlevladieniya i Zemlepolzovaniya v Zabaykalskoy Oblasti. *Materialı* (1898, Vıpusk V, *İstoricheskiya Svedeniya*, Sos. A. Şerbacev, S. Peterburg.

⁵⁵ *İrkutsk. Materialı Dlya İstorii Goroda XVII i XVIII Stoletii* (1883), Moskva.

⁵⁶ İ. N. Nikolev, *Sibirskie Goroda. Materialı Dlya İh İstorii XVII i XVIII Stoletiy* (1886), Moskva..

tutmaktadır. Birinci kitapta⁵⁷1700-1713 tarihleri arasına ait 123 belge bulunmaktadır. Belgeler, Sibiryadaki şehirlerin imar faaliyetlerine, kilise ve manastırların kurulmasına, Başkurt, Kazak ve Kalmuk baskınlarına karşı alınan güvenlik tedbirlerine, Çin’le yapılan ticari faaliyetlere, Sibiryada maden ocaklarına, nüfus ve vergilendirme gibi konulara aittir. İkinci kitapta⁵⁸ 1713-1724 yılları arasını kapsayan 127 adet belge bulunmaktadır. Bu belgeler, yerli halkların itaat altına alınması, Hıristiyanlığın yerli halklar arasında yayılması, Sibiryanın komşularıyla ticaret ve güvenliğinin sağlanması, bölgede demir, bakır, altın, gümüş gibi maden yataklarının tespiti ve işletmelerin açılması gibi, klasik sömürgecizihniyetin güçlü bir biçimde Sibiryada yerleşmeye başladığını, buna karşın yerel unsurların cılız tepkilerinin alınan önlemlerle nasıl bastırıldığını gösteren belgelerdir.

Doğu Sibiryada (İrkutsk, İrkutsk Voznesensk Manastırı, Yakut ve Zabaykal oblasti)’nın XVII.asrına ait belgeler Rus Coğrafya Cemiyeti’nin Doğu Sibir Bölümü üyelerinden A. A. İonin tarafından neşredildi⁵⁹. Cemiyetin kendi arşivinde bulunanlar ile başka arşivlerden derlenen bu belgeler,İrkutsk şehri ve İrkutsk Voznesensk Manastırı (1672-1786)’nın tarihçesine ait akitlerden, XVII. asırda Sibiryada kiliselerin kurulmasına dair belgelerden oluşuyordu. Ayrıca Yakut Oblastı ve Zabaykal’ın yerel unsurlarının; Buryatların, Tunguzların Rus kolonistlere baskınları ve çıkardıkları huzursuzluklar, Sibiryanın nüfus yapısı, Rus ve yerel unsurların yaşam tarzı ile ilgilibirçok belge bulunmaktadır.

XVII. asrın ortalarından, XVIII.asrın 30’lu yıllarına kadar Rusların Doğu Sibiryada misyonerlik faaliyetleri ile ilgili belgeler *Drevniya Tserkovniya Gramoti Vostocno-Sibirskago Kraya*⁶⁰ adıyla yayınlanmıştır. Eser, Baykal ve Selenge bölgesindeki yerel unsurların Hıristiyanlaştırılması amacıyla Zabaykal’a gönderilen ilk Ortodoks misyonu olan Daur Misyonu (Daurskaya Duhovnaya Missiya)’nın belgelerinden oluşmaktadır. Bu belgeler Sibir ve Tobolsk Başpiskoposu Simeon (1653-1665)’un, Sibir ve Tobolsk Metropolü Kornili (1672-1674)’nin, Pavl (1680-1692)’un, İgnati (1693-1701)’nin, Filofey Leşinskiy (1702-1710)’nin, İoann Maksimoviç (1712-1715)’in, Filofey Leşinskiy (1715-1719, İkinci defa)’nin, Antoni Stahovski (1723-1726)’nin beratlarından oluşmuştur.Sibiryada Hıristiyanlığın tarihçesine dair geniş bir girişin ardından yayınlanan belgeler, Sibiryada Hıristiyanlığı yayma faaliyetlerini, kilise, manastır ve şapellerin kuruluşunu, Sibiryada kilise hayatını, Rus din adamlarının idari, hukuki, sosyal vaziyetleri ile yerel unsurlar üzerindeki çalışmalarını ortaya koymaktadır.

Doğu Sibiryanın XIX. asrın ikinci yarısına ait farklı konulara ait belgeleri, Doğu Sibiryada Genel valisi D.G.Anuçin’in girişimiyle yayınlanmıştır. *Sbornik* adı altında çıkan eserin her sayısı belirli konulara ait belgelerden oluşmuştur.Bunlar, Priamur bölgesine iskân edilen Ruslar⁶¹, Kamçatka ve Komandorsk Adaları⁶², Priamur bölgesinin gayrius unsurları (Koreliler ve diğerleri)⁶³, Priamur bölgesi ormanları⁶⁴, Doğu Sibiryada devlet köylülerinin içtimai idaresinin yeniden düzenlenmesi⁶⁵, tuz ve maden endüstrisi (altın ve diğer madenler)⁶⁶, Priamur bölgesinde yapılan diğer bazı faaliyetler⁶⁷hakkındadır.

Sibir tarihine dair XVII. asırda kaleme alınmış yediadet belge ve kaynak eser A.Titov tarafından bir araya getirilerek *Sibir v XVII Vek*⁶⁸ adıyla neşredilmiştir. Bunlardan altısı Rusça, bir tanesi ise Latince ve onun Rusça tercümesidir. Bu belgelerden ilki⁶⁹,Batı Sibiryanın bazı bölgelerini ve oralarda yaşayan kavimleri tasvir etmektedir. Batı Sibiryaya ait ilk kayıtlardan biri sayılan bu eserin XV.asrın sonlarında yazıldığı sanılmaktadır. İkinci eser⁷⁰, Sibiryada şehirleri ve kale/karakollarını, kışlaklarını tasvir etmektedir. Bu şehir ve kalelerin coğrafi konumları, birbirine mesafeleri, buralarda yaşayan görevliler anlatılmaktadır.

⁵⁷*Pamyatniki Sibirskoy İstorii XVIII Veka*, Kniga Pervaya, 1700-1713, Red. A. İ. Timofeyev (1882), Peterburg.

⁵⁸*Pamyatniki Sibirskoy İstorii XVIII Veka* (1885), Kniga Pervaya, 1713-1724, Red. A. İ. Timofeyev, S. Peterburg.

⁵⁹ A. A. İonin (1895)., *Novniya Danniya K İstorii Vostochnoy Sibiri XVII Veka*, İrkutsk.

⁶⁰ Arhimandrit Meleti (1875), *Drevniya Tserkovniya Gramoti Vostocno-Sibirskago Kraya (1653-1726) i Svedeniya o Dauriskoy Missii*, Kazan..

⁶¹*Sbornik Glavneyşih Offitsialnih Dokumentov Po Upravleniyu Vostochnoy Sibiryu*, Tom II, Vıpusk III, İrkutsk 1884. 1883’te Odessa’dan Yujno-Ussurik’e iskân edilenlerle ilgili 78 adet belge, geniş bir rapor ve ekler yer almaktadır; Priamur bölgesinin kolonizasyonu ile ilgili 1901’de hazırlanan bir rapor için bkz, A. A. Kaufman (1901), *Materialı Po Voprosu o Kolonizatsionnoy Vmestimosti Priamurskago Kraya*, Otçet, S. Peterburg.

⁶²*Sbornik* (1884). Tom III, Vıpusk III, İrkutsk Eserde 47 adet belge ve ilaveler yer almaktadır; Tom III, Vıpusk IV, İrkutsk 1884. Kamçatka ve Komandorsk adalarına askeri karakolların kurulmasına ait 16 belge.

⁶³*Sbornik* (1884), Tom IV, Vıpusk II, İrkutsk. Eserde 17 adet belge yer almaktadır.

⁶⁴*Sbornik*, (1883), Tom V, Vıpusk I, İrkutsk. Eserde 23 belge ve ekler yer almaktadır; *Sbornik*, Tom V, Vıpusk 2, İrkutsk 1883. Priamur oblasti ormanlarının düzenlenmesine dair 47 adet belge yer almaktadır.

⁶⁵*Sbornik*, (1883), Tom VI, Vıpusk I, İrkutsk. Eserde 24 adet belge yer almaktadır.

⁶⁶*Sbornik* (1884), Tom VII, Vıpusk I, İrkutsk; Tom VII, Vıpusk II, İrkutsk 1885.

⁶⁷*Sbornik* (1884), Tom VIII, İrkutsk. İki bölümden oluşan bu sayının birinci bölümünde, idari, iktisadi ve eğitim reformları, ikinci bölümünde sınır meseleleri, kara ve deniz haberleşmeleri, Sahalin adaları yakınında balıkçılık endüstrisi, askeri düzenlemeler vb. konulara ait belgeler yer almaktadır.

⁶⁸ A. Titov (1890), *Sibir v XVII Vek. Sbornik Starinnih Russkih Statey o Sibiri, Prilejaşşih K Ney Zemliyah*, Moskva..

⁶⁹*O Çelovetseh Neznayemih Na Vostochnoy Strane i O Yazutseh Roznih* (İmperatorskaya Publiçnaya Biblioteka, No 1572, varak 112-114)

⁷⁰*Rospis Sibirskim Gorodam i Ostrogom* (İmperatorskoy Publiçnoy Biblioteki, No 1604, varak 858-865)

Eserin 1640 yılı öncesine ait olduğu sanılmaktadır. Üçüncüsü⁷¹, Çar Aleksey Mihailoviç'in talimatıyla hazırlanan Sibiryâ'nın ilk haritası olması bakımından önemlidir. Askeri, stratejik özelliklere sahiptir. Dördüncüsü⁷², 1672 tarihinde hazırlanan Sibiryâ haritasının bir nüshasıdır. Beşincisi⁷³, müellifi belli olmayan bir Sibiryâ vekâyinamesidir. Sibir'in zaptını anlatan bu eserin 1683'ten sonra yazıldığı sanılmaktadır. Stroganov ve Esipov vekâyinamelerinin anlatımlarından farklı olduğu ve bazı noktalarda Remezov vekâyinesi ile benzeştiği bilinmektedir. Yazmanın dikkat çekici tarafları Sibiryâ'ya dair coğrafi ve etnografik tasvirlerdir. Eserde Sibiryâ yerli kavimlerinin gelenekleri, Çinlilerin inanç ve gelenekleri tasvir edilmektedir. Altıncısı⁷⁴, Ruslar tarafından zaptedildiği dönemde Amur Nehri ve sahillerini tasvir etmektedir. Son kaynak⁷⁵ ise 1680'li yıllarda yazılmış olan ve "Historia de Sibiria" adını taşıyan Latince bir Sibiryâ vekâyinamesidir. Rusca tercümesi⁷⁶ de eserde yer almaktadır. Sibir Hanlığı, Kuzeybuz Denizi, Pasifik Okyanusu sahilleri ve göçebe Kalmukların hayatı hakkında bilgi veren eserin yazarının 1661'de Tobolsk'a sürgün edilen Yuriy Krijaniç olduğu sanılmaktadır. Eserin iki nüshası bulunmaktadır. Bu belge ve kaynakların dışında esere bir de 1669'da Moskova'da kopya edilmiş olan bir Sibiryâ haritası ilave edilmiştir.

Sibiryâ Tarih Araştırmaları

Rusların modern anlamda Sibir tarihi araştırmaları XVIII. asrın ortalarında başladı. Rus vekâyinameleri (Sibirskaya Letopis), coğrafya kaynakları (Çerteji), Rus işgali sonrasında Sibiryâ'da kurulan Rus yerel idareleri ile Moskova arasındaki yazışmalara ait arşivsel dokümanlar, seyyah notları, coğrafya, etnografya, arkeoloji, antropoloji gibi alan araştırmaları sonuçları ve daha başka kaynaklar temelinde yapılan bu araştırma ve incelemeler, XIX. asrın sonlarına gelindiğinde muazzam bir Sibir tarihi külliyyatının ortaya çıkmasını sağladı. Rusların Sibiryâ'daki üç asırlık (1600-1900) tarihi süreci Çarlık Rusya döneminde yapılan tarih ve tarihin yan dallarındaki araştırmalarla, bir takım noksanlıkları yanı sıra büyük ilerlemeler kaydetti, hatta bu dönemde bibliyografik eserler dahi ortaya çıktı⁷⁷.

Sibiryâ tarihi araştırmaları Almankökenli Gerard Fridrik Miller (Gerhard Friedrich Müller - 1705-1783) ile başladı. Rus ve Rusya tarihi araştırmalarında ve özellikle de *Norman Teorisi*⁷⁸'nin Rus tarih çevrelerinde güç kazanmasında Miller önemli bir isim oldu. Bununla birlikte Miller Rus tarih çevrelerinde daha çok Sibir çalışmalarıyla öne çıktı ve yaptığı çalışmalarla "Sibir Tarihinin Babası", "Sibir Tarihinin Herodotu", "Sibir'in İlk Tarihçisi" gibi unvanlarla anıldı. Vestfalya doğumlu olan Miller Leipzig Üniversitesi'nde okumuş, 1725'te Petersburg İlimler Akademisi kurulunca Rusya'ya davet edilmiş, burada yaptığı çalışmalarla 1730'da profesör olunca İlimler Akademisi üyeleri arasına girmiştir. Rusya vatandaşlığına geçen Miller, hayatına Rusya'da tarih araştırmalarıyla devam etmiştir. 1733'de V.Bering'in Kamçatka Keşif Heyeti'ne katılınca hayatının sonuna kadar kopamayacağı bâkir ve muazzam bir alan olan Sibir dünyasının tarihiyle yakından tanışmıştır. Miller yaklaşık 10 yıl Sibiryâ'da kalarak, burada Sibiryâ'nın coğrafyası, tarihi, Sibir kavimlerinin etnik ve kültürel yapısı üzerine çalışmalar yaptı. Sibiryâ'da bulunduğu yıllarda belki de en büyük ilmi hizmeti Sibiryâ tarihinin günümüzde arşivsel dokümanlarının esasını oluşturan belgelerini toplamasıdır ki, bu belgeler kendinden sonraki Sibiryâ araştırmacılarının başlıca kaynaklarını oluşturdu. Sibiryâ seyahatleri sırasında topladığı birçok materyalin bir kısmı üzerinde bizzat kendisi çalışmalar yaptı ve bu materyallere dayanarak eserler ortaya koydu. Onun topladığı materyaller Sibir tarihiyle ilgili günümüzde Rusya arşivlerindeki materyallerin temelini oluşturdu. Sibiryâ'da tarih, etnografya, istatistik çalışmaları yaptığı sıralarda bulunduğu tüm Sibiryâ şehirlerinin arşivlerinde tasnif ve restorasyon çalışmaları yapan Miller, günümüzde Sibiryâ tarihine matuf belgelerin büyük bir kısmının yer aldığı Moskova Dışişleri Bakanlığı Arşivini de düzenlemiş ve tasnif etmiştir.

⁷¹Çertej Vsey Sibiri, Zbiranniy v Tobolske Po Ukazu Tsarya Alekseya Mihailoviça (Rumyantsovsk Müzesi, No CCXCIV, varak 19-24)

⁷²Spisok c Čerteja Sibirskiya Zemli (Grigoriy İvanoviç Spasski'nin XVIII. Asır Elyazmaları Derlemesi'nden İktibas edilmiştir)

⁷³Opisanie Noviya Zemli, Sireç Sibirskogo Tsarstva (Rumyantsovsk Müzesi, No SSXSIV, varak 1-19)

⁷⁴Skazanie O Velikoy Retse Amure, Katoraya Razgranila Russkoe Selenies Kitaytsi (G. İ. Spasski'nin XVII. Asır Elyazmaları Derlemesi'nde alınmıştır)

⁷⁵Historia de Sibiria (Daha önce Spasski tarafından yayınlanmış olan eser Rusya İmparatorluk Halk Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. İmperatorskaya Publiçnaya Biblioteka, No 65,66)

⁷⁶İstoriya O Sibiri ili Svedeniya o Tsarstvah Sibiri i Berege Ledovitogo i Vostoçnago Okeana, Takje i Koçevih Kalmukah i Nekatoriya Povestovaniya ob Obmanah Yuvelirov, Rudoplavov i Alhimikov.

⁷⁷Çarlık Rusya döneminde Sibiryâ hakkında Rus dilinde ve yabancı dillerde kitaplar ve Rusça makaleler bibliyografyası için bkz, V. İ. Mejov (1892), *Sibirskaya Bibliyografiya. Ukazatel Knig i Statey O Sibiri*, S. Peterburg; *Sibirskaya Bibliyografiya. Ukazatel Knig i Statey O Sibiri* (1903), I-III, S. Peterburg; Sibiryâ bölgesel bibliyografyaları içerisinde Yakutistan bölgesiyle ilgili belirli konulara göre tasnif edilerek hazırlanmış bir bibliyografya için bkz, V. L. Priklonski (1893), *Materiali Dlya Bibliyografii Yakutskoy Oblasti*, İrkutsk; Çarlık döneminde Sibiryâ'ya yapılan seyahatler, keşif çalışmaları, coğrafya, haritacılık, jeoloji, etnografya, antropoloji, arkeoloji, filoloji, ekonomi, zooloji ve botanik alanlarında İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti'nin 1848-1897 yılları arası yayınlarında yer alan makaleler bibliyografyası için bkz, *Sistematiçeskiy Ukazatel Statey Kasayuşihnsya Materika Azii* (1898), İrkutsk; s.57-131.

⁷⁸Miller'in *Norman Teorisi*'ni destekleyen tezine göre; 1-Slavyanların Tuna'dan Dnyeper'e gelişleri Justinyen (Justinianus 527-565) döneminden itibaren. 2-Varyaglarla Skandinavların kökeni aynıdır. 3-"Varyag" ve "Rus" özdeşdir.

Miller'in, Sibiryaya tarihi alanında başvuru kaynağı haline gelmiş olan eseri *Opisanie Sibirskago Tsartsova*⁷⁹ adını taşımaktadır. Eser Sibiryaya tarihini ilk defa vekâyiname tarzı anlatımların dışında dönemin bilimsel kriterleri içerisinde ve oldukça ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur. Ayrıca Sibir tarihine ait beratlar ve daha başka belgeler de eser içerisinde bütün halinde ilk defa onun tarafından yayınlanmıştır. Sibir tarihini yazarken Moğollar döneminden itibaren giriş yapan Miller, eserinde Rus kaynakları dışında Doğu ve Batı kaynaklarını da kullanmıştır. Ruslar öncesinde Sibiryaya'nın siyasi tarihi, coğrafi özellikleri, en küçük topluluklara varana kadar kadim halkları, bu halkların dilleri, kültürleri ile genel bir tasvir yapan Miller'in esas incelediği alan Küçüm Han'la başlayan ve Rusların Sibiryaya'yı işgali ve tam hâkimiyet sağladığı döneme kadar olan süreçtir. Küçüm Han'a ayrılan bahiste onun şeceresi, ailesi, Sibiryadaki hâkimiyet sahası, Müslümanlığın Sibiryada etki alanı ortaya konulmuştur. Sibiryaya'nın, başlarında Ermak'ın bulunduğu Don Kazakları tarafından Rus yönetimine dahil edilmesini anlattığı bölümde, Sibir vekâyinameleri ve belgeler ışığında Stroganovlar ve Ermak Timofeyev meselesi analiz edilmiştir. Ermak'ın Sibir Hanlığı topraklarını zapt etmesinin ardından başlayan Rus hâkimiyet sürecinde, Rusya'dan Sibiryaya'ya voyvodaların tayin edilmesi, Tümen, Tobolsk, Tara, Pelim, Surgut ve daha başka kale/şehirlerin kurularak Rusya'nın Sibiryada kalıcı olarak yerleştiği dönem ele alınmıştır. Miller, eserine Rusların 1499-1501 yılları arasında Sibiryaya'nın kuzeyine yaptığı ilk askeri seferlerle başlayan kısa bir Sibir tarihi kronolojisi de ilave etmiştir.

Miller'in Sibir tarihi, kendinden sonra Sibiryaya ile alakalı tarih dışındaki alanlarda dahi çalışma yapan ilim çevreleri için en önemli referans noktası olmuştur. Miller'le çağdaş olup Sibir tarihini duayanlarından biri de yine Almanya kökenli bir bilim adamı olan İogann Ebergard Fişer (Johann Eberhard Fischer - 1697-1771)'dir. Fişer, Miller'in Petersburg İlimler Akademisi'nden meslektaşısı olup, muhtemelen ilmi konularla ilgili olarak onunla pek de arasının iyi olmadığı bilinmektedir. Fişer'in Sibir tarihi ilk olarak 1768'de Almanca olarak yayınlanmıştır. Eseri Rusça olarak ölümünden sonra, 1774'te yayınlanabilmiştir⁸⁰. Fişer de Miller'in yolunu takip ederek, İlimler Akademisi'nin izniyle 1739'da kendisi gibi birçok ilim adamıyla birlikte büyük bir Sibiryakeşif heyetine katılmış, 1749 yılına kadar Sibiryada bilimsel faaliyetlerde bulunmuştur. Miller'le aralarındaki anlaşmazlık ya da rekabet eserlerine de yansımış, Miller'in detaya girmedikleri konular Fişer'de daha detaylı anlatılmıştır. Neticede her ikisinin eseri bu yönüyle birbirini tamamlar nitelikte olmuştur. Fişer'in tarihinde, Ruslar öncesinde Sibir'in genel bir tarihi tasviri yapıldıktan başka, Sibir kavimleri; Tatarlar, Buryatlar, Kalmuklar, Buryatlar, Teleutler, Kırgızlar, Kazaklar, Yakutlar, Tunguzlar, Samoyedler, Vogullar, Ostyaklar; bu kavimlerin kökenleri, tarihleri, dilleri, kültürleri, inançları hakkında bilgiler verilmektedir. Eserin esas inceleme alanı Sibir Hanlığı tarihidir. Eseri beş kitaptan oluşmaktadır. Birinci kitapta; Rus hâkimiyeti altındaki Don Kazakları tarafından Sibir Hanlığı topraklarının ele geçirilmesi, Sibiryada ilk kale/şehirlerin kuruluşu, ikinci kitapta; Sibiryaya şehirlerinin gelişimi, kurulan yeni kurumlar, yaşanan bazı hadiseler ve Rus gemilerinin Kuzey Buz Denizi'ne çıkışı, Nogaylar ve Kalmuklarla mücadeleler, diplomatik ilişkiler, Tunguzların itaat ettirilmesi, Yenisey ve Krasnoyarsk'ın kuruluşu, yerel unsurların direnişleri, üçüncü kitapta; Tobolsk'da dini yapılanma, Sibiryada yeni manastırların kuruluşu, madencilik işleri, Kalmuklarla, Kazaklarla, Tunguzlarla, Buryatlarla, Yakutlarla ilişkiler, Buryatların Ruslara karşı direnişleri, Rusların Yakut seferleri, dördüncü kitapta; Sibiryada köy ve kasabaların, askeri noktaların kuruluşu, Rusların Kalmuklarla ve Küçüm soyundan gelenlerle mücadelesi, Kalmukların Barabinler ve Kırgız-Kazaklarla mücadelesi, Rus Kazaklarının Biy ve Katun nehirleri bölgesindeki Tatarlara (Teles/Töles tatarları) yönelik askeri faaliyetleri, Kırgız-Kazakların Kuznetsk ve Krasnoyarsk'a baskınları, Rusların Moğolistan ve Çin'le diplomatik münasebetleri, beşinci kitapta: Tunguzlar ve Buryatlarla ilişkiler ve bu bölgelere askeri üslerin kuruluşu, Angara civarındaki gelişmeler, Amur boyunca seferlerin başlaması, yerel unsurların itaat ettirilmesi ve askeri noktaların tesisi, Nerçinsk'in kuruluşu ve Çin'le yaşanan krizler anlatılmıştır.

Miller ve Fişer'in dahil olduğu Sibiryaya keşif ve araştırma heyetlerine katılan tarih ve tarihin yan alanlarında araştırmalar yapan bilim adamlarının eserleri de Sibir tarihinde önemli başvuru kaynakları olmuştur. Bunlardan İogann Georg Gmelin'in Sibir seyahatine dair notları o dönemde Sibiryaya'nın genel karakteristiği yanısıra, arkeolojisi, etnografyası ve tarihine dair dikkate değer bilgiler vermiştir. Aynı ekipte yer alan ve botanik çalışmaları yapan S.P. Krasennikov, bu çalışmalar yanısıra Sibiryada seyahat ettiği bölgelerin özellikle Kamçatka'nın tarihi-coğrafi tasvirlerini de kaydetmiştir ki, ilmi kıymeti bölgeye dair bilgilerin ilim çevrelerinde oldukça yetersiz olduğu o dönemde tartışılmaz niteliktedir.

XIX. asrın ilk yarısında Sibiryaya tarihi araştırmalarında P.A. Slovtsov'un ismi ve çalışmaları Rus çevrelerinde dikkate değer görülmektedir. Sibir tarihi yazan Sibiryalı ilk yerel tarihçilerden biri olan Slovtsov, 1767'de Perm vilayetine bağlı Nijneuseyansk'ta din hizmetleri veren bir ailenin çocuğu olarak

⁷⁹ Gerard Friderik Miller (1750), *Opisanie Sibirskago Tsartsova*, Kniga Pervaya, Sanktpeterburg..

⁸⁰ İogann Ebergard Fişer (1774), *Sibirskaya İstoriya s Samago Otkritiya Sibiri do Zavoyevaniya Sey Zemli Rossiyskim Orujiyem*, Sanktpeterburg.

dünyaya gelmiş, Tobolsk'ta dini eğitim aldıktan sonra din eğitimine Petersburg'ta devam etmiştir. Daha sonra Tobolsk Öğretmen okulunda felsefe hocası olarak bir süre görev yaptıktan sonra daha başka yerlerde idari görevlerde bulunarak emekli olunca Tobolsk'a temelli yerleşmiştir. Sibir tarihiyle ilgili çalışmalarını hayatının bu son dönemlerinde gerçekleştirmiştir. Bu tarihlerde Miller ve Fişer'in ardından Sibir tarihinin karanlık noktalarını aydınlatacak yeni bilgi ve belgelerin ortaya çıkması yeni bir Sibir tarihinin yazılmasını gerekli kılmıştı. Slovtsov hayatının son 13 yılını buna ayırdı. İnceleme yöntem ve üslubu bakımından öncekilerden ayrılan Slovtsov Rus tarihçiler kategorisinde ressam tipi bir tarihçi olarak görülür ve "Sibirya'nın Karamzini" olarak ta vasıflandırılır. Slovtsov, *İstoriçeskoe Obozrenie Sibiri*⁸¹ ismini taşıyan iki ciltlik hacimli bir eser ortaya koydu. Eserin birinci cildi ilk olarak 1838'de, ikinci cildi ise tarihçinin ölümünden sonra 1844'de yayınlandı. Eseri güncelliğini, değerini korumaya devam ettiğinden, yaklaşık yarım asır sonra tekrar yayınlandı. Birinci cildi, Sibir tarihinin bir numaralı ismi kabul edilen Miller'e ithaf ettiği bir girişle başlar ve kronolojik bir anlatımla Sibir tarihinin 1585-1742 yılları arasını ele alır. Sibir Hanlığı, Küçüm Han, Rusların Sibirya'ya girişi, şehirlerin ve idari-askeri birimlerin kurulması, Sibirya'ya Rusların iskânı, imar, güvenlik, ticaret, Sibirya'nın yerli halkları, inanç ve hayat tarzları, Ortodoks dini yapılanması ve misyonerlik faaliyetleri gibi birçok konu incelenmektedir. Eserde, Sibirya din adamları, Tobolsk, Tomsk ve Yakut voyvodaları ile ilgili istatistiki bilgi ve belgelerde bulunmaktadır. Eserin ikinci cildine, Sibirya'da Rus yönetiminin ikinci devresini başlatan kişi diyebileceğimiz büyük reformcu Mihail Mihailoviç Speranski'ye ithafen bir girişle başlayarak, 1742-1823 yılları arasındaki gelişmeleri ele alır. Yerel halklardan; Vogullar, Tunguslar ve Buryatlara ait bilgiler verilir; Sibirya'da Rus eğitim, kültür ve dini faaliyetlere temas edilir; nüfus, ticaret, fabrikalar, maden ocakları ve Sibirya'da yeni idaridüzenlemeler ortaya konularak eserin sonunda bunlarla ilgili tablo ve istatistikler verilir. Eserde, Sibir şehirlerinden Tobolsk, Tomsk, Yeniseysk, Krasnoyarsk ve İrkutsk'un kısa kronolojik tarihleri de bulunmaktadır. Slovtsov'un bu eserinin dışında 1830 yılında Tobolsk'un genel bir tasvirini yaptığı *Progulki Vokruge Tobolska v 1830 g.*⁸² adını taşıyan başka bir eseri de bulunmaktadır. Sibir Hanlığı'na başkentlik yapan İsker şehrinin Rus hâkimiyeti sonrasında sükûtu ile Sibirya'da Rusların kurduğu ve en önemli merkezlerden biri haline dönüşen Tobolsk'un tarihi, arkeolojisi, coğrafi yapısı ve iklimi, burada yaşayan halklar; Ruslar, Sibiryaclar, Ostyaklar, Vogullar, Tatarlar, Sibirya Buharalıları hakkında bilgiler yer almaktadır. Tobolsk'a dair genel istatistiki bilgiler tablolar halinde verilmiştir.

Vladimir Andriyeviç, Çarlık döneminde Sibirya tarihi üzerine en fazla eser veren Rus tarihçilerden biridir. Beş ciltlik *İstoriçeskiy Oçerk Sibiri Po Dannim Predstavlyayemum Polnum Sabraniem Zakonov*⁸³ adlı eseri Sibir Rus tarihini başlangıcından itibaren II. Katerina dönemi de dahil olmak üzere dönemlere göre kronoloji takip ederek tüm gelişmeleri detaylı bir biçimde ele alır. Sibirya'da Rus idari-askeri yapılanması, iskân uygulamaları, dini yapılanma, Sibirya'nın nüfus yapısı, ticaret, endüstriyel faaliyetler ve daha başka konular, başta Rus kanunlarının derlendiği *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii* olmak üzere, arşivsel materyaller, seyahatnameler, Sibir bölgesel (yerel) kaynakları ve araştırma eserleri temelinde orta konmuştur. Andriyeviç'in *İstoriya Sibiri*⁸⁴ adlı iki ciltlik hacimli başka bir eserinin ilk cildi, Rusların Knyaz Kurbski komutasında Sibirya'ya (Yugor Ülkesine) ilk seferleri ile başlar, Sibir Hanlığı'nın zabtıyla devam ederek XVII. asrın ilk yarısına kadar Sibirya'da Ruslar tarafından gerçekleştirilen tüm faaliyetleri ele alır. İkinci cildi ise 1660 yılından İmparatoriçe Elizabet Petrovna (1741-1762) dönemi de dahil olmak üzere Sibirya'daki tüm gelişmeleri ortaya koyar. Bu eserinin devamı niteliğinde Andriyeviç'in yazdığı bir başka eser yine iki ciltlik *Sibir v XIX Stoleteii*⁸⁵ dir. Birincisi İmparatoriçe II. Katerina'nın ölümünden 1806 yılına kadar, ikincisi ise 1806-1819 yılları arasında Sibirya'daki gelişmeleri ele alır. *Kratkiy Oçerk İstorii Zabaykalya*⁸⁶ adlı eserinde Andriyeviç, Ruslar öncesinden başlayarak XVIII. asrın ortalarına kadar Zabaykal bölgesi hakkında genel bir tarihçe ortaya koymuş, eserine konuyla ilgili belgeler de ilave etmiştir.

Keşif, araştırma ve gözlem maksadıyla Sibirya'ya seyahat eden seyyahların eserleri Rusya'da ve Batı'lı bilim çevrelerinde büyük ilgi gördüğünden seyahat eserleri temelinde araştırmalar ve tercüme faaliyetleri de yapılmıştır. A. Fon-Ettel ve G. Vagner tarafından, içerisinde Sibirya'dan ve Orta Asya'dan bol resimlerin yer aldığı seyahatnamelere dayalı bir araştırmada⁸⁷, seyyahlar T. U. Atkinson, A. T. Fon-Middendorf, G. Radde ve diğer seyyahların notları boyunca Sibirya ve Orta Asya birçok yönden ele alınmıştır. Ettel ve Vagner, Sibirya'nın tarihini, coğrafi özelliklerini ve nüfus yapısını incelemişlerdir. Bu

⁸¹ P. A. Slovtsov (1886), *İstoriçeskoe Obozrenie Sibiri*, I-II, S. Peterburg.

⁸² Slovtsov (1834., *Progulki Vokruge Tobolska v 1830g.*, Moskva.

⁸³ Vladimir Andriyeviç (1886), *İstoriçeskiy Oçerk Sibiri Po Dannim Predstavlyayemum Polnum Sabraniem Zakonov*, II, İrkutsk. III (Tomsk 1887), IV (1887), S. Peterburg., V (1889), Krasnoyarsk.

⁸⁴ Andriyeviç (1889), *İstoriya Sibiri*, I-II, Peterburg.

⁸⁵ Andriyeviç (1889), *Sibir v XIX Stoleteii*, I-2, S. Peterburg.

⁸⁶ Andriyeviç (1887), *Kratkiy Oçerk İstorii Zabaykalya*, S. Peterburg.

⁸⁷ A. Fon Ettel-G. Vagner (1865), *Puteşestvie Po Sibiri i Prilegayuşim K Ney Stranam Tsentralnoy Azii*, Terc. N. Deppiş, Sanktpeterburg.

çerçevede Tatarlar, Barabinler, Vogullar, Ostyaklar, Kalmuklar, Samoyedler, Yakutlar, Buryatlar, Tunguzlar, Koryaklar, Çukçiler, Yukagirler, Moğollar, Mançular seyyahların aktarımları boyunca ele alınmıştır. Rusların Amur'u zaptı, Amur sahilleri ve buralarda yaşayan yerel unsurlara dair bilgilerin verildiği esere, Tomas U. Atkinson'un, 1847'de Petersburg'dan başlayan ve Urallar'dan Altaylara, Kazak steplerinden Alatav ve Aktav'a, Issık Göl'e kadar uzanan seyahat notları ilave edilmiştir.

Sibirya'da görev yapmış devlet adamlarının gözlem ve tecrübelerine dayalı eserler de Sibirya araştırmalarında önemli kaynaklar arasındadır. Senatör Kornilov'un 1807'de kaleme aldığı *Zameçaniya o Sibiri*⁸⁸ adlı Doğu ve Batı Sibir'e dair düşünce ve birikimlerini aktardığı eseri İrkutsk ve daha sonra Tobolsk valiliği yaptığı dönemde tuttuğu notlardan oluşmuştur. Eserde, nüfus, Sibirya sürgünleri, İrkutsk'un, Baykal ve çevresinin, Tobolsk vilayetinin, Berezov, Tümen ve Obdorsk'un tasvirleri, bölgede nehir taşımacılığı, ticaret ve endüstriyel gelişmeler, Omsk ve Petropavlovsk kaleleri ile Kırgız-Kazak ve Başkurt hudut hatları hakkında gözlem ve değerlendirmeler yer almaktadır.

Sibirya'da 20 yıl yaşamış olan Gedenstrom, *Otrvki o Sibiri*⁸⁹ adlı eserinde İrkutsk vilayetini, Kuzeybuz denizi sahillerini, Baykal Gölü ve Amur Nehri'ni, Sibirya'da nehir ulaşımı ve haberleşmesini, Sibirya'nın Çin ve Orta Asya ile ticaretini ayrı başlıklarda incelemiştir. Büyük Nerçinsk Fabrikası'ndan Verhneudinsk'e kadar güzergâhlara, önemli mekânlara temas edilmiş, Verhneudinsk'ten İrkutsk'a kadar askeri üsler, yerleşim yerleri, Baykal çevresi, Zabaykal bölgesi ana hatlarıyla tasvir edilmiştir. Eserde, Nerçinsk fabrikaları ele alınmış, Rus devlet köylüleri ve göçmenler, atlı Tunguzlar, Buryatlar, ilk Rus yerleşimcileri olan "Sibiryaçılar", "Starobryadtsi" ya da "Semeyski" adlandırılan göçmen gruplar tasvir edilmiş, bu unsurların inanç, kültür ve yaşam tarzları anlatılmıştır. Eserin Yakut oblastının tasvir edildiği bölümünde Yakutlar, Tunguzlar, Yukagirler, Çukçiler hakkında bilgiler verilmiştir. Sibirya'nın etnografik yapısı bakımından dikkate değer bir eserdir.

Aleksey Martos'un *Pisma o Vostoçnoy Sibiri*⁹⁰ adlı eseri, 1823-1824 yılı kışında Doğu Sibirya'da yaptığı seyahatlerde edindiği izlenimleri, gözlemleri ve değerlendirmelerinin yer aldığı mektuplardan oluşmaktadır. Seyahat esnasında geçtiği köy ve kasabalara, kalelere, buraların tarihi geçmişine, coğrafi özelliklerine dair bilgiler vermiş, yerel unsurlara dair gözlemlerini aktarmıştır. Doğu Sibirya'da fabrikalar, manastırlar hakkında bilgiler verilmiş, Baykal çevresi, Selenginsk, Verhneudinsk ve İrkutsk'a dair gözlemler anlatılmıştır. Eserde Doğu Sibirya'dan resimler ve haritalar mevcuttur.

Doğu Sibirya araştırmalarında Riçard Karloviç Maak'ın seyahat notları ve araştırmaları⁹¹ coğrafya ve tabiat bilimleri yanısıra Sibirya tarihi ve etnografyası bakımından da önemlidir. Alman asıllı Maak Petersburg'da eğitim gördükten sonra bir süre İrkutsk Gimnazyumu'nda hocalık yapmıştır. Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Sibir Bölümü tarafından 1854-1855 tarihlerinde Vilyuy Nehri üzerinde araştırma yapacak olan bilim heyetine başkan olarak tayin edilmiş ve bu çalışmalar esnasında botanik dışında tarihi, etnografik materyaller toplamıştır. Ardından 1855'te Amur araştırma ve keşif heyetine katılan Maak, 1859'da Ussuri Nehri boylarında tabiat ve tarih araştırmalarına devam etmiştir.

Batı Sibirya'nın Çarlık Rusya hâkimiyeti dönemi tarihi tasvirini Zavalışin tarafından, *Opisanie Zapadnoy Sibiri*⁹² adlı eserde ele alınmıştır. Batı Sibirya hakkında genel konular üzerinde geniş bir bilgi ve değerlendirme yapıldıktan sonra Omsk, Petropavlovsk, Kurgan, Tümen, Turinsk, Pelim, Berezov, Tobolsk, Tara ayrı bölümler halinde incelemiştir. Rusların Sibirya'yı zaptı ile başlayan tarihi süreç XIX. asra kadar getirilmiştir. Batı Sibirya şehirlerinin nüfus yapısı, coğrafi özellikleri, gelir-giderleri, geçirdiği doğal afetler, çıkan yangınlar, hayvan kırımları, intiharlar, işlenen suçlar 1857-1860 yılları arası verilerine göre istatistiki tablolarla ortaya konmuştur. XIX. asrın ortalarında Rus göçmenler ve Sibirya'nın yerel etnik unsurlarının vaziyetinin öğrenilmesi bakımından sözkonusu çalışmada önemli veriler bulunmaktadır. Eser, Rusya'nın istikbali için Sibirya'nın sahip olduğu yeraltı ve yerüstü zenginliklerini, uluslararası iktisadi ve politik önemini öne çıkarmaktadır.

Çarlık Rusya döneminde Batı Sibirya'yı ele alan ve bölgeyi ana hatlarıyla tanıtan bir başka eser *Pamyatnaya Knijka Zapadnoy Sibiri*⁹³'dir. Batı Sibirya'nın 1461-1881 yılları arasındaki tarihi-siyasi hadiseleri anlatılmaktadır. Batı Sibirya'da dini işlere, kiliseye ait konular, 1897 yılına ait nüfus, eğitim, sağlık, üretim, ticaret, askeri yapı ile ilgili istatistiki veriler, astronomik ve meteorolojik gözlem ve değerlendirmeler yer almaktadır.

⁸⁸ A. M. Kornilov (1828), *Zameçaniya o Sibiri*, Sanktpeterburg.

⁸⁹ M. Gedenstrom (1830), *Otrvki o Sibiri*, Sanktpeterburg.

⁹⁰ Aleksey Martos (1827), *Pisma o Vostoçnoy Sibiri*, Moskva.

⁹¹ R. Maak (1859), *Puteşestvie Na Amur*, Sanktpeterburg; *Puteşestvie Po Doline Reki Ussuri* (1861), I-II, S. Peterburg; *Vilyuyskiy Okrug Yakutskoy Oblasti* (1883); S. Peterburg. Amur, Priamur ve Ussuri bölgelerinde 1901-1903 tarihlerinde yapılan başka bir araştırma-inceleme gezi notları için bkz, A. A. Kaufman (1905), *Po Novim Mestam (Oçerki i Putevnyya Zametki)*, S. Peterburg.

⁹² İ. Zavalışin (1862), *Opisanie Zapadnoy Sibiri İ Zavalışina*, Moskva.

⁹³ *Pamyatnaya Knijka Zapadnoy Sibiri* (1881), Omsk.

Batı Sibirya üzerine kapsamlı araştırmalardan birisi Semenov Tyan-Şanskiy'nin redaktörlüğünde yayınlanan *Rossiya. Polnoe Geografişeskoe Opisanie Naşego Oteçestva*⁹⁴ adlı Rusya ansiklopedisinin 16. cildinde yer alan *Zapadnaya Sibir* adlı bölümdür. Burada Batı Sibirya, coğrafya, iklim, bitki örtüsü ve canlılar, nüfus, tarih, din, etnoğrafik ve kültürel yapı, ekonomi, Batı Sibirya şehirleri, köy ve kasabaları ayrıntılı incelenmiş, ayrıca Altay bölgesi ayrı bir başlıkta ele alınmıştır. Eserin bölümleri, alanında uzman bilimadamları tarafından yazılmıştır. Sibirya'dan resimler, gravürler, fotoğraflar, haritalar, plan ve krokiler, grafikler, istatistiki tablolar yer almaktadır. Sözkonusu esere belli başlı kaynak ve araştırmalardan oluşan bir de Batı Sibir bibliyografyası ilave edilmiştir.

Batı Sibirya'nın (Tobolsk ve Tomsk vilayetleri) tarihini, sosyal ve iktisadi hayatını tasvir eden anlatımların yer aldığı bir başka eser *Razskazı O Zapadnoy Sibiri*⁹⁵ adını taşımaktadır. Eserde, Sibirya'nın Çarlık döneminde Rus memleketine dönüşmesi süreci ele alınmıştır. Bölgenin etnik yapısını oluşturan yerel unsurlar ve göçmen Ruslar, Sibirya'nın doğal zenginlikleri (bitki örtüsü, faunası, stepleri, nehir ve gölleri, dağları), Batı Sibirya'da göçmen Rusların hikâyesi, ülkenin tarım hayatı ve hayvancılık konuları ele alınmıştır. Batı Sibirya üzerine ansiklopedik eserler, tarihi takvimler ve araştırma eserleri kullanılarak hazırlanan eserde, resimler, Rus göçmenlerle ilgilibaşka materyaller, Batı Sibirya yerel idarecilerine dair bilgiler ile göçmenlerin göç güzergâhlarına dair tablolar bulunmaktadır.

Yenisey valilerinden Stepanov tarafından ortaya konulan iki ciltlik *Yeniseyskaya Guberniya*⁹⁶ adlı eserin ilk cildi, Yenisey vilayetinin fiziki coğrafyasını, topografyasını, vilayetin kuruluşu, sınırları, okrugları, nüfus yapısı, doğum, evlilik, ölüm ve bölgede yaygın hastalıkları, tarım, hayvancılık ve endüstriyel yapıyı ele almaktadır. Eserin ikinci cildi ise, vilayetin idari yapısını, Yenisey halklarının (Samoyedler, Yuraklar, Ostyaklar, Tunguzlar, Yakutlar, Tatarlar, Rus Kazakları) etnoğrafik özellikleri ile 1598'den XIX. asrın ilk yarısına kadar Yenisey tarihini ortaya koymaktadır.

1831'de Yenisey bölgesini tasvir eden eserlerden birisi İ. Pestov'un, *Zapiski ob Yeniseyskoy Gubernii*⁹⁷ adlı eserdir. Esere, bölgenin tarihi (Sibirya'nın Rus hâkimiyeti altına girişi, Sibirya'da şehirlerin kuruluşu, Yenisey vilayetinin kuruluş tarihi) ile ilgili kısa bir giriş yapılmıştır. Yenisey vilayetinin coğrafi yapısı (sınırları, gölleri, dağları, nehirleri, stepleri, nüfusu), İdari yapısı (okruglar, volostlar, köyler) ortaya konduktan sonra şehirler ayrı bölümler halinde incelenmiştir. Minusinsk okruğu, Kansk Şehri, Açinsk şehri, Yenisey şehri, Turuhansk Şehri, bu şehirlerin tarihi geçmişi, nüfus yapıları, barındırdığı etnik unsurlar (Tubalar, Kayballar, Matorlar, Tatarlar, Çulım Tatarları, Tunguzlar, Samoyedler, Ostyaklar, Rus Kazakları, Rus Göçmenleri) ve bu unsurların etnoğrafik yapıları, konar-göçer unsurların özel idaresi, Kazaçi Köyleri, Yenisey Yazıtları, Yenisey bölgesinin madenleri (altın, gümüş, demir, bakır madenleri, mineraller), maden ocakları, fabrikalar ve mağazalar, kiliseler, manastırlar, tarım ve hayvancılık, iklim, toprak yapısı, bitki örtüsü, faunası ortaya konmuştur. Eserde krokiler, istatistiki tablolar, resimler ve daha başka folklorik materyaller yer almaktadır.

Yenisey vilayetinin tarihi geçmişini ve XIX. asrın sonlarındaki durumunu ortaya koyan *Yeniseyskaya Guberniya Yeya Proşloe i Nastoyaşee*⁹⁸ adlı hacimli bir başka eser Rus Coğrafya Cemiyeti üyelerinden N. V. Latkin tarafından yazılmıştır. Latkin uzun süre Yenisey'de yaşamış ve sonraları da bölgeyle irtibatını devam ettirmiş biri olarak kaynak eserler, seyahatnâmeler, araştırma eserleri, yerel istatistiksel yayınlar kullanarak ve bizzat kendi müşâhedelerine dayanarak eserini yazmıştır. Vilayetin coğrafi-fiziki özellikleri, iklimi, bitki örtüsü ve faunası, nüfus yapısı (Rus göçmenler, sürgünler, yerel unsurlar), Yenisey unsurlarının yaşam tarzları, eğitim ve sağlık durumları, temel geçim kaynakları, bölgede faaliyet gösteren başta altın olmak üzere diğer endüstriyel kuruluşlar, ticaret, vilayetin gelir-giderleri ortaya konmuştur. Eserin son bölümleri bölgenin tarihine ayrılmıştır. Bu bölümlerde, XVII. asırda bölgenin Ruslar tarafından zaptı, şehirlerin kurulması, yerel unsurlarla mücadeleler, voyvodalar ve yönetimleri, Rusların bölgeye iskân edilmesi ve onların yerel unsurlarla ilişkileri incelenmiş, XVIII ve XIX. asırlarda bölgede yaşanan tarihi gelişmeler anlatılmıştır. Metinde nüfus tabloları, evlilik, doğum ve ölüm istatistikleri, Yenisey'de altın istihali tabloları, bölgenin illere göre gelir-gider tabloları yer almaktadır.

Krivoşapkin'in iki ciltlik hacimli eseri *Yeniseyskiy Okrug i Ego Jizn*⁹⁹, Yenisey okrugunu her yönüyle ele almaktadır. Birinci bölümde Yenisey, Turuhansk ve Boguçansk'a ait genel bilgiler, bölgenin coğrafi-fiziki özellikleri, tarihi önemi, bölgenin folklorik-kültürel zenginliği, nehir sistemleri ve Yenisey Nehri'nin çok yönlü tasviri, yeraltı-yerüstü zenginlikleri, bölgede altın yatakları ve altın endüstrisi, madencilik, çalışma hayatı, kale-karakollar ve katorgalar (kürek kampları) anlatılmıştır. Eserin ikinci cildi bölgenin bitki örtüsü

⁹⁴Rossiya. Polnoe Geografişeskoe Opisanie Naşego Oteçestva (1907), XVI (Zapadnaya Sibir), Red. V. P. Semenov Tyan-Şanskiy, S. Peterburg.

⁹⁵Razskazı O Zapadnoy Sibiri ili O Guberniyah Tobolskoy i Tomskoy, i Kak Tam Jivut Lyudi (1898), Moskva.

⁹⁶Stepanov (1835), *Yeniseyskaya Guberniya*, I-II, Sanktpeterburg.

⁹⁷İ. Pestov (1833), *Zapiski ob Yeniseyskoy Gubernii Vostoçnoy Sibiri 1831 goda*, Moskva.

⁹⁸N. V. Latkin (1892), *Yeniseyskaya Guberniya Yeya Proşloe i Nastoyaşee*, S. Peterburg.

⁹⁹M. F. Krivoşapkin (1865), *Yeniseyskiy Okrug i Ego Jizn*, S. Peterburg.

ve canlı hayatına ayrılmıştır. Yabani hayvanlar (sincap, tavşan, kutup tilkisi, ayı, porsuk, geyik, samur), kürk ve deri ticareti, balık ve balıkçılık, göçmen Rusların, Rus Kazaklarının ve yerel unsurların (Ostyakların, Tunguzların) sosyo-kültürel ve geleneksel hayatı, Şamanizm ve şamanların şifacı yönü anlatılmıştır. Metin içerisinde, şiirler, nüfus istatistikleri, geçmiş yıllara ait Yenisey Nehri'nin buzlarının donma ve çözülme tarihi tablosu, kürk hayvanları, bunların satış noktaları ve fiyat tabloları bulunmaktadır. Esere, bölgenin yerel unsurlarından devlet hazinesine alınan ve ihracına izin verilen yabani hayvan ve mamut kemiği miktarı ve değerini gösteren tablolar ile meteorolojik gözlemlere ait tablolar ve bir de yerel sözlük ilave edilmiştir.

Sukaçev'in *İrkutsk*¹⁰⁰ adlı araştırma eserinde, reformlarıyla meşhur Sibir Genel Valisi Speranski dönemine kadar İrkutsk şehrinin tarihçesi, İrkutsk'un iktisadi, sosyo-kültürel yapısı, Speranski döneminde yapılan reformlar, bu reformların onun döneminde ve sonraki valiler döneminde İrkutsk'un sosyal hayatındaki yansımaları ele alınmıştır. Amur bölgesinin Rus hakimiyetine dahil edilmesinde, Sibirya'dan Rusya hazinesine ve ekonomisine gelir akışı (altın ve diğer madenler, ticaret) önündeki engellerin ortadan kaldırılmasında köklü reform ve düzenlemeleriyle tanınan Graf Muravyev-Amurskiy ve onun dönemi eserde ayrı bir bölüm halinde incelenmiştir. Muravyev sonrası İrkutsk'taki gelişmeler, Doğu Sibirya ve ona komsu olan ülkelerin Ruslar tarafından araştırılması ve incelenmesinin tarihi geçmişi ve bu faaliyetlerde İrkutsk'un rolü ve İrkutsk'ta eğitim-öğretim hayatı incelenen belli başlı konular arasındadır. Eser ana kaynaklara ve araştırma eserlerine dayanılarak ortaya konulmuştur.

Gagemeyster'in üç ciltlik *Statiçeskoe Obozrenie Sibiri*¹⁰¹ adlı eserinin ilk cildi Sibirya'nın topografyasına (coğrafi özellikleri, bölgeleri, nehir ve gölleri, tabiatı), iklim yapısına, yeraltı-yerüstü zenginliklerine, ikinci cildi, ülkenin etnik yapısına, insanların yaşam tarzlarına (konar-göçer ve yerleşik unsurlar), geçim kaynaklarına (tarım, hayvancılık, su ürünleri, maden işleri, ticaret, zenaat), ulaşım ve haberleşme konularına, üçüncü cildi ise, Sibirya'nın idari, iktisadi, dini ve kültürel yapısına ayrılmıştır. Eser istatistiki verilere dayanarak hazırlanmış olup XIX. asırda Sibirya'nın genel bir panoramasını yansıtır.

Sibirya'yı, Rusya'nın fethettiği ve sömürgesi haline getirdiği muazzam bir ülke olarak gören Yadrıntsev, *Sibir Kak Koloniya v Geografiçeskom, Etnografiçeskom i İstoriçeskom Otnoşenii*¹⁰² adlı oldukça hacimli eserinde Sibirya'yı ana hatlarıyla, tarihi, coğrafi, etnografik bakımlardan incelemiştir. Eserde Batı, Doğu, Amur ve Pasifik Okyanusu Kıyıları şeklinde Sibirya'yı üç coğrafi bölgede ele alan Yadrıntsev, bu bölgelerin coğrafi-tabii özelliklerini, nüfus yapısını ve etnik unsurlarını ve bunların etnik, karakteristik hususiyetlerini değerlendirir. Sibirya'nın en önemli sorunlarından biri olan gayrirus nüfusun (yerli unsurların) erimesi meselesi üzerinde durur. Sibirya'nın Ruslar tarafından kolonizasyonunu, yeraltı ve yerüstü kaynaklarının tespit ve işlenmesini, Sibir halkının ekonomik vaziyetini, Sibirya'nın yönetimi ve bununla ilgili olarak Speranskiy'nin reformlarını, Sibirya'nın kültürel gelişimini ve kentlerde sosyal hayatın inkişafını ayrı başlıklarda ele alır. Ona göre İngiltere ve İspanya'nın sömürgeleri gibi, Sibirya da Rusya'nın sömürgesidir. Sömürgecilikte devletlerin ortak çizgileri olduğu gibi farklı tarafları da mevcuttur ve her millet sömürgelere kendi karakterlerini taşır. Yadrıntsev'e göre Rusya XIX. asırda bilhassa Speranskiy öncülüğünde yaptığı büyük reformlarla Sibirya'nın ekonomik, kültürel ve medeni inkişafında büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Eserinde Sibirya'dan tabiat manzaraları, yerel etnik unsurlardan Kırgız, Yakut, Buryat, Tunguz ve Rus göçmenlerin yaşamını yansıtan resimler de yer almaktadır.

P.Golovaçev, *Sibir Priroda. Lyudi. Jizn*¹⁰³ adlı eserinde Sibirya'yı, coğrafi-tabii yapısı, insan unsuru ve yaşam şeklinde üç ana başlıkta ele almış, resimler ve haritalarla genel bir Sibirya panoraması çizmiştir.

Sibirya'da tarih, kültür, etnografya, iktisat vb. çeşitli alanlarda seçkin bilim adamları tarafından kaleme alınan ilmi ve edebi konulu makaleler biraraya getirilerek *Literaturnyy Sbornik*¹⁰⁴ adıyla Yadrıntsev'in redaktörlüğünde yayınlanmıştır. *Svedeniya o Sibiri*¹⁰⁵ Sibir'in iskânı konusu yanısıra Sibirya üzerine çeşitli konularda ilmi makalelerin toplandığı başka bir derleme eserdir. *Selskiy Vestnik* dergisinde yayınlanmış makalelerin biraraya getirilmesinden oluşmuştur.

Sibirya tarihinin 1032-1882 yılları arasında kronolojik olarak ortaya koyan bir eser İ. V. Şeglov tarafından hazırlanmış¹⁰⁶ olup İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Doğu Sibir Bölümü tarafından yayınlanmıştır. Bu eser Sibirya tarihiyle ilgili temel kaynaklardan (80 farklı kaynak ve araştırma eseri) istifade edilerek yazılmıştır.

¹⁰⁰ V. P. Sukaçev (1891), *İrkutsk. Ego Mesto i Znacenie v İstorii i Kulturnom Razvitii Vostoçnoy Sibiri*, Moskva.

¹⁰¹ Yu. A. Gagemeyster (1854), *Statiçeskoe Obozrenie Sibiri*, I-III, Sanktpeterburg.

¹⁰² N. M. Yadrıntsev (1892), *Sibir Kak Koloniya v Geografiçeskom, Etnografiçeskom i İstoriçeskom Otnoşenii*, S. Peterburg.

¹⁰³ P. Golovaçev (1905), *Sibir. Priroda. Lyudi. Jizn*, Moskva.

¹⁰⁴ N. M. Yadrıntsev (1885), *Literaturnyy Sbornik*, S. Peterburg.

¹⁰⁵ *Svedeniya o Sibiri, Selskiy Vestnik* (1897), S. Peterburg.

¹⁰⁶ İ. V. Şeglov (1882), *Hronologičeskiy Pereçen Vajneyşih Dannih İz İstorii Sibiri 1032-1882g.g.*, İrkutsk.

XIX. asrın başlarında Sibirya tarihinin aydınlatılmasında G.İ.Spaski'nin büyük emeği olmuştur. Sibir vekâyinameleri üzerine yaptığı çalışmalar dışında Spaski kısa sürelerle de olsa yayınladığı süreli yayınlarla muazzam eserlere imza atarak Sibirya çalışmalarında yeni bir devir açmıştır. O'nun çıkardığı *Sibirskiy Vestnik* (1818-1824), *Aziatskiy Vestnik* (1825-1828) dergilerio dönemde Rusya coğrafyasında ve Batı dünyasında Sibirya çalışmaları yapan bilim adamlarının takip ettiği eserlerin başında gelmektedir. *Sibirskiy Vestnik*'in konu yelpazesi oldukça geniştir. Sibirya'nın tarihî coğrafyasına dair araştırmaların yanısıra, Sibirya'ya yapılan ya da Sibirya üzerinden Çin'e, Moğolistan'a ve Türkistan'a yapılan seyahat notları dergide yayınlanmıştır. Sibirya'nın tarihî-arkeolojik eserleri, Sibirya'ya dair coğrafi-istatistikî tasvirler, Sibirya'nın yeraltı-yerüstü kaynakları, madenleri ve maden ocakları, iç ve dış ticaretine ait veri ve dokümanlara yer verilmiştir. Bilinen Sibirya yazıtları (Yenisey Yazıtları) ile yeni keşfedilenler, kurganlar, Sibirya'da, Kazak steplerinde ve Orta Asya'da terkedilmiş şehirler, kasabalar, Yenisey civarında konar-göçer yaşayan kavimler ve bunların yaşam tarzları, gelenek-göreneklerine dair makaleler yayınlanmıştır. Sibirya kavimleri dergide ayrı başlıklar halinde incelenmiştir. Tatarlar, Zabaykal Tunguzları, Altay Kalmukları, Yakutlar, Buryatlar, Çukçiler, Lamutlar, Yukagirler, Sibirya'nın ilk Rus sakinleri ve daha başka unsurlar üzerinde yapılan araştırma ve gözlemler tarihî etnografya bakımından önemli bilgiler vermektedir. Sibirya'ya komşu ülkelere; Kazak Steplerine, Türkistan (Taşkent, Buhara, Hive ve çevresine)'a, Moğolistan'a yapılan inceleme ve keşif faaliyetleri ile gözlem raporlarının yayınlandığı dergide, Sibirya'ya dair yeni çıkan yayınlar ve keşiflerde duyurulmuştur¹⁰⁷. Spaski'nin *Aziatskiy Vestnik*¹⁰⁸ dergisi daha çok Moğolistan, Türkistan, Kafkasya, Çin, Japonya, Hindistan, İran ve Arap dünyasının tarih, kültür ve medeniyetleri ile alakalı konulara yoğunlaşmıştır. Bu bölgelerle ilgili tarih, etnografya, arkeoloji konularında makale ve araştırmalar, seyahatnâmeler, hatıratlar, mektuplaryayınlanmıştır. Yeni keşfedilen tarihi eserlerin, kaynak ve araştırmaların tanıtım ve kritikleri, Asya'yı ilgilendiren siyasi-kültürel haberlere de yer verilmiştir.

Çarlık Rusya döneminde Spaski ile başlayan Sibirya'yla ilgili süreli yayın faaliyetleri E.İ.Lamanski ile devam etmiştir. İlk olarak Lamanski'nin, ardından İ.G.Selskiy, N.A.Bersilov ve daha başkalarının editörlüğünde, *İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti Sibir Bölümü*'nün çıkardığı *Zapiski*¹⁰⁹ dergisi 1855-1867 yılları arasında yayınlanmıştır. Cemiyetin, içlerinde din adamlarının ve misyonerlerin de bulunduğu Sibir Bölümü uzmanları (D.Davidov, A.Mordvinov, N.Anosov, A.Argentov, Knyaz Kostrov, N.Bersilov, V. Gaupt, İ.Selskiy vd.) yanı sıra diğer alanlardaki uzmanların, bölgede faaliyet gösteren Hristiyan Misyoner din adamlarının yaptığı araştırma ve incelemeler ile Sibirya'nın değişik bölgelerine yapılan ilmi seyahatlere ait notlar bu dergide yayınlanmıştır. Bunlar içerisinde, Amur Nehri kıyılarındaki yazıtlar, Zabaykal bölgesinin tarihî anıtları ve mezar kalıntıları, Sibirya'ya dair tarihî-etnografik çalışmalar, tarihî topografya çalışmaları, coğrafi-istatistikî araştırma sonuçları, yeraltı kaynakları ve madenlerle ilgili gözlem notları, meteorolojik tespitler yer almaktadır. Tarihî-etnografya alanında yerli kavimler; Beltirler, Yuraklar, Koyballar, Biryuslar, Kızıl Tatarları, Yenisey Ostyakları, Tunguzlar, Doğu Sibirya göçebe Budist Buryatları ve diğer yerel unsurlar üzerine yapılan inceleme ve gözlemler dergide yayınlanmış, Sibirya'da yapılan yeni keşifler ilim âlemine duyurulmuştur. Ayrıca Coğrafya Cemiyeti'nin Sibirya Bölümü, yıllık faaliyet raporlarını, özel ve genel yaptığı toplantıları ve alınan kararları düzenli bir şekilde *Zapiski*'de yayınlamıştır.

Sibirya Tarihi Üzerine Özel Konulu Araştırmalar

Sibirya'nın İşgali

Çarlık Rusya döneminde Sibir Hanlığı'nın yıkılışı ve Rusların Sibirya'yı ele geçirme süreci ile ilgili müstakil birçok çalışma yapılmıştır. Bunlardan birisi Pavl Nebolsin'in, *Pokorenie Sibiri*¹¹⁰ adlı eseridir. Nebolsin bizzat Sibirya'da bulunmuş, Tobol, İrtiş ve Obi nehirleri ile Yenisey, Angara civarlarında seyahat etmiş, gözlem ve incelemeler yapmış, Sibir Hanlığı tarihi, Ermak hakkında sözlü anlatımları derlemiş, tüm bu verileri Sibir vekâyinamelerinin anlatımlarıyla mukayeseler yaparak eserini yazmıştır. Nebolsin Sibir tarihinde sadece bilimsel bir iddia ile ortaya çıkmamış, eserini aynı zamanda sıradan Rus okuyucularını da dikkate alarak yazmıştır. Zira Sibirya onun çağında artık birkaç asırdır Rusya'nın hâkimiyeti altında olmasına rağmen Rus kamuoyunun, aydınların ve hatta idarecilerin çok ta tanımadığı, "Rusya'nın Asya'da uzak bir parçası" olarak hafızalarda yer alıyordu. Bu yüzden Nebolsin Sibirya konusunda insanları bilinçlendirmek, Rusya'nın geleceği için bu devasa zenginliklere sahip ülkenin önemini vurgulamak gibi kaygılarla da böyle bir çalışma yapmıştır. O'na kadar Sibir tarihi hakkında birçok araştırma yapılmış, eserler ortaya konmuş ise de Rus tarihçiler arasında tartışılmaya devam eden birçok konu bulunuyordu. Nebolsin eserinin girişinde bunlara şu sorularla temas ediyor: Ermak Sibir'i ele geçirdiği sırada Sibirya'nın vaziyeti ne

¹⁰⁷ G. Spaski, *Sibirskiy Vestnik*, I-XX (1818-1822), I-IV (1823), I-IV (1824) Sanktpeterburg.

¹⁰⁸ G. Spaski (1825), *Aziatskiy Vestnik*, İyul-Dekabr (1825) Sanktpeterburg ; Yanvar-İyun (1826) Sanktpeterburg; İyul-Dekabr (1826) Sanktpeterburg (1827).

¹⁰⁹ *Zapiski Sibirskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografıçeskago Obşestva*, I-V (1855-1858) Sanktpeterburg, VI-X (1863-1867) İrkutsk.

¹¹⁰ Pavl Nebolsin (1849), *Pokorenie Sibiri*, Sanktpeterburg.

durumdaydı? Ermak Sibir Hanlığı topraklarına tam manasıyla hâkim olabilmiş miydi? Sibirya'nın zaptında Stroganovların rolü ne idi? Sibir Hanlığı'nın zaptı hazırlıklı, planlı-programlı bir şekilde mi gerçekleşti yoksa Rusya burayı tesadüfen, beklenmedik bir anda elinde mi buldu? Ermak öncesinde Çarlık yöneticileri bu muazzam ülke hakkında neler biliyordu? Sibir ülkesi dendiği anda Rusların benliğinde efsaneye dönüşen bu Ermak kimdi? İlk başlarda Sibirya'da sadece Rus Kazakları (Kossaklar) ve Moskova'dan gönderilen bir grup idareci varken nasıl oldu da 2,5 asır sonunda Sibirya'nın her tarafında milyonlarca Rus dili konuşan, Rus kafasıyla düşünen, kendini samimi bir duyguyla Rus hisseden insanlar ortaya çıktı? Bu sorulara cevap arayan Nebolsin Sibir vekâyinamelerini değerlendirerek Sibirya'nın siyasi tarihine giriş yapıyor. III. İvan döneminde Kurbski'nin Yugra (Ugor) seferiyle başlayan anlatımı, Rusların gerçek manada işgalinin başladığı ve ilk Sibir kale/şehirlerinin kurulduğu döneme kadar ulaşıyor. Sibir Hanlığı'nın işgali sürecinde önemli figürler olan Küçüm Han, Ataman Ermak ve Stroganovlar, yazılı ve sözlü kaynakların verdiği bilgiler çerçevesinde özel başlıklar altında değerlendiriliyor. Nebolsin bilinen Sibir vekâyinamelerinden bazı metinleri kritik ederek söz konusu eserinde yayınlamıştır¹¹¹.

E.Zamuslovsk, *Zanyatie Russkimi Sibiri*¹¹² adlı makalesinde Rusların Sibirya'ya ilk seferleri ve Sibir Hanlığı ile kurduğu ilk siyasi-diplomatik münasebetlerinden başlayarak Sibir Hanlığı'nın ortadan kaldırıldığı ve Rusların Sibirya'da hâkimiyet sürecinin başladığı dönemleri incelemiştir. Ermak Timofeyeviç ve yoldaşlarının Stroganovlar aracılığıyla gerçekleştirdiği askeri başarıları, Küçüm Han kuvvetlerinin direnişleri, ardından Rus askeri kuvvetlerinin Sibir'e girişimalede ele alınmıştır.

Şlyakov, yeni ortaya çıkan bir belgeye dayanarak Ermak Timofeyeviç'in 1581 yılı yaz aylarındaki vaziyetini makalesinde¹¹³ incelemiştir. Ermak'ın Sibirya'nın ele geçirilmesindeki rolünü yeniden tartışmaya açacağı iddiasıyla önemli bulduğu bu belgeden alıntılar yaparak eserini ortaya koymuştur. İddia ettiği belge Leh dilinde olup Stefan Batorı'nın Rusya'ya son seferiyle ilgili günlük ve belgelerle birlikte M. O. Koyaloviç tarafından 1867 yılında yayınlanmıştır.

Ermak Timofeyeviç "Sibir Fatihi", "Sibir Knyazı" olarak Rus halkının hatıralarında derin izler bırakmıştır. Rusların eski halk türkülerinde Ermak, A.V.Oksenova¹¹⁴ tarafından bir makalede incelenmiştir. Ermak ve yoldaşlarının eşkıyalıkları, Kazan'ın zaptında Ermak'ın Çar İvan Grozni'ye destekleri, Ermak'ın Sibir Hanlığı'nı ele geçirmesi şeklinde tasnif edilen bu şarkılar ve bu şarkıların tarihi-bilimsel gerçeklerle karşılaştırmaları yapılmıştır.

Stroganovlar

Sibir tarihi araştırmalarında Stroganovlar meselesi; kökenleri, Sibir Hanlığı'nın ele geçirilmesindeki rolleri, Ermak'la ilişkileri Rus tarihçiler arasında uzun zaman tartışma konularından biri olmuştur. Sibir tarihinin ilk araştırmacılarının yaptığı değerlendirmeler ya da kaynaklardan çok da analiz etmeden naklettikleri bilgiler XIX. asırdan itibaren gelişen Sibir tarihi araştırmaları ve ortaya çıkan yeni belgeler ışığında çok ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştirilerden, "Sibir tarihinin babası" sayılan Miller, çağdaşı Fişer, Çarlık Rusya'nın resmi tarihçisi ve Rus tarihinin otoritesi bilinen Karamzin ve daha başkaları da nasibini almıştır. Ustrialov, *İmenitie Lyudi Stroganovi*¹¹⁵ isimli eserinde Sibir tarihi, Sibir Hanlığı'nın yıkılışı ve Rusya'nın bu coğrafyayı ele geçirmesinde mutlaka isimlerinden bahsedilen bu aileyi incelemiş ve doğrudan bu aileyle ilgili belgeleri yayınlamıştır. Eserinde Stroganovların kökeni, Ermak'la ilişkileri ve Sibir Hanlığı'nın ele geçirilmesindeki rolleri üzerinde durmuş, ailenin özel arşivindeki belgelerden yola çıkarak Çarlık Rusya içerisinde konum ve statülerini ortaya koymuştur. Aileyi, başlangıcından itibaren taşıdıkları "İmenitiy" unvanlarının yerini "Baron" unvanının aldığı I.Petro dönemine kadar incelemiştir. Ustrialov, aileden Grigori Dimitriyeviç Stroganov'a, İoann Alekseyeviç ve Petr Alekseyeviç tarafından 1692'de verilmiş olan beratıbu eserde yayınlamıştır¹¹⁶. Stroganovların Sol-Vıçegodsk'taki asırlarca ayakta kalan ahşap mâlikânesini tasvir eden bir adet gravür, Grafina Sofya Vladimirovna Stroganova'nun mâlikâne arşivinde bulunan ve Çarlık hükümeti tarafından aileye verilmiş olan topraklar ile bu toprakları kullanım hakkına ait diğer belgelerin listesi verilmiştir. Toplam 22 adet berat ile üç adet farklı özel antlaşma, Stroganovların

¹¹¹ Pavl Nebolsin (1849), *Pokorenie Sibiri*, Sanktpeterburg; Ekler kısmında *Stroganovskaya Letopis* (Stroganov Vekâyinamesi) tam metin olarak yayınlamıştır. Bkz, *a.g.e.*, s.2-88.

¹¹² E. Zamuslovsk (1882), "Zanyatie Russkimi Sibiri", *Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveteniya*, CCXXIII, Petersburg: s.223-250.

¹¹³ N. V. Şlyakov (1901), "Ermak Timofeyeviç Letom 1581 goda", *Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveteniya*, CCCXXXVI, İyul 1901, S. Peterburg; s.33-45.

¹¹⁴ A. V. Oksenov (1886), "Ermak Timofeyeviç v İstoriçeskih Pesnyah Russkago Naroda", I, *Sibirskiy Sbornik*, Kniga I, S. Peterburg; s.75-92; A. V. Oksenov (1886), "Ermak Timofeyeviç v İstoriçeskih Pesnyah Russkago Naroda", II, *Sibirskiy Sbornik*, Kniga II, S. Peterburg; s.44-61; N. Çmurev tarafından Ermak'la ilgili tarihi bir roman kaleme alınmıştır. Bkz, N. Çmurev (1884), *Ataman Voljskih Razboynikov Ermak, Knyaz Sibirskiy. İstoriçeskiy Roman İz Vremeni İoanna Groznago*, Moskva.. Roman'ın kritiği için ayrıca bkz, *Sibirskiy Sbornik* (1886), Kniga II, S. Peterburg; s.166-171.

¹¹⁵ N. G. Ustrialov (1842), *İmenitie Lyudi Stroganovi*, Sanktpeterburg.

¹¹⁶ *Jalovannaya Grammata İmenitomu Çeloveku Grigoriyu Dmitriyeviçu Stroganovu. 7200 (1692) goda İyulya 25*. Bkz, Ustrialov, (1842), s.29-120.

şeceresi, Kama Nehri ile Çusova bölgesinde ailenin yönetimi altındaki toprakları gösteren bir adet harita Ustrialov'un eserinde yer almaktadır.

Dimitriyev'in Sibir tarihi araştırmalarını derlediği bir eser olan *Permskaya Starina*¹¹⁷, IV. cildini Stroganovlar ve Ermak bahsine ayırmıştır. Stroganovların tartışmalı kökeni üzerinde durulmuş ve vekâyinamelerin verdiği bilgiler çerçevesinde Rus tarihçilerin bu meseleye yaklaşımı ele alınmış, Stroganovların şehirleri, iktisadi vaziyetleri incelenmiştir. O'nun tespitlerine göre Stroganovların XVIII. asır tarihçilerinininileri sürdürdüğü gibi Altınorda-Tatar kökenli olmadıkları, Rus kökenli olup eski Novgrad tüccarlarının neslinden geldikleri yönündedir. Dimitriyev ayrıca eserine ilaveten Stroganovlarla ilgili iki adet önemli belge yayınlamıştır. Bunlardan birisi Stroganovlara Çarlık yönetimi tarafından 1558'de verilen berat¹¹⁸, diğeri ise 1623-1624 tarihli olup Stroganovların yönetimi altındaki toprakları ve bölgenin nüfusunu gösteren defterdir¹¹⁹. *Permskaya Starina*'nın V. cildi¹²⁰ de Sibir'in zaptına ayrılmıştır. Burada Rusların Sibiry'a da ilk müdahale ettikleri Ugor (Perm/Ugra/Yugra) topraklarının Rus hâkimiyetine alınışı Rus vekâyinamelerinin verdiği bilgilerle analiz edilmiştir. Dimitriyev eserinin materyaller kısmında, yeni bulunan bir Sibir vekâyinamesini *Skazanie Sibirskey Zemli*¹²¹ adıyla yayınlamıştır. Bu vekâyinameyi 1890'da eğitim müfettişi olarak görev yaptığı Solikamsk'ta bulmuştur. XVII. asrın ikinci yarısında yazılmış olan ve XVIII. asrın ortalarında istinsah edilmiş olduğu anlaşılan bu yazmayı, daha önce yayınlanmış diğer yazmalarla mukayese etmiştir. Dimitriyev bu yazmayı muhteva ve anlatım bakımından Esipov vekâyinamesine, dili bakımından ise daha yakın dönemde yazılmış olan Remezov vekâyinamesine yakın bulmuştur. Daha önce hiçbir yerde yayınlanmamış, ilim çevreleri için bilinmeyen bir örnek olan bu vekâyiname, muhteva bakımından -Ermak'ın şeceresi ve onun "Sibir Knezi" unvanı taşıması gibi diğerlerinden ayrılan özelliklere sahiptir¹²².

Çarlık Rusya döneminde genel Rus tarihi yazan araştırmacıların da eserlerinde Sibir Hanlığı tarihine ayrı başlıklar açtığı görülmektedir. Bunlardan aslen Tatar kökenli Rus tarihçi Nikolay Mihayloviç Karamzin, 12 ciltlik *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*¹²³ adlı eserinin 9. cildinde "Pervoe Zavoyevanie Sibiri" (Sibir'in İlk Zaptı) başlığı altında, Rusların Sibiry'a dair ilk bilgi ve tecrübelerinden başlayarak, Sibir Hanlığı'nın, başlarında Ermak'ın bulunduğu Rus Kazakları tarafından ele geçirilmesi sürecini anlatmıştır. Karamzin hadiseleri destansı tarzda ele alan Sibir vekâyinamelerinin, özellikle *Stroganov Vekâyinamesi*'nin verdiği bilgiler ve Rus fanatizmi ile meselelere yaklaştığından, Rus tarihinde otorite kabul edilmekle birlikte Sibir Hanlığı'na dair verdiği bilgiler XIX. asırda Rus bilim çevrelerinde dahi eleştirilere maruz kalmıştır. Sergey Mihayloviç Solovyev, *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen*¹²⁴ adlı 29. ciltlik devasa Rus tarihinin 6. cildinde "Stroganovi i Ermak" (Stroganovlar ve Ermak) başlığı altında Sibir Hanlığı konusunu ele almıştır. Burada, Moskova'nın izniyle Stroganovların Ural dağlarına yerleşmelerinden başlayarak, Ermak'ın Stroganovlar tarafından Sibir istikâmetine yönlendirilmeleri ve onun Sibiry'a da kazandığı zaferler ve sonrasında Moskova'dan voyvodaların gönderilerek Sibir Hanlığı topraklarının Rus Kazaklarından teslim alınmasını anlatmaktadır.

Sibir Hanlığı'nın ortadan kaldırılmasından sonra Sibiry Moskova tarafından görevlendirilen asilzadelere mensup voyvodalar tarafından yönetildi. XVII. asırda voyvodalar yönetiminde Sibiry V. Kuleşov tarafından *Nakazı Sibirskim Voyevodam v XVII Veke*¹²⁵ adlı eserde incelendi. Voyvodaların tayin edilmesi, görevleri ve yetkileri, Sibiry Rus şehirlerinin XVII. asırdaki vaziyetleri, voyvodaların askeri, iktisadi, dini, iç güvenlik ve hukuki görev ve faaliyetleri, görev suistimalleri Kuleşov tarafından analiz edilmiştir.

Sibiry'a da Rus İskânı

¹¹⁷ Aleksandr Dimitriyev (1892), *Permskaya Starina. Sbornik İstoriçeskikh Statey i Materialov Preimuşestvenno O Permskom Krae, Stroganovi i Ermak*, Vıpusk IV, Perm.

¹¹⁸ Dimitriyev, *Permskaya Starina*, IV, "Pervaya Jalovannaya Stroganovim Tsartskaya Gramota Na Zemli v Permi Velikoy Ot 4 Aprelya 1558g", s.106-109. Bu berat ilk defa tam olarak Miller tarafından yayınlanmış, daha sonraları da başka eserlerde kısa kısa yer almış olduğundan Dimitriyev bu önemli belgeyi Miller'in Sibir tarihi eserinden iktibasla yeniden yayınlamıştır.

¹¹⁹ Dimitriyev, *Permskaya Starina*, IV, "Pistovaya Kniga Kaysarova 1623/1624 g.g. Po Velikopermskim Votçinam Stroganovih", s.110-194. Müellif nüshası bilinmeyen bu elyazmanın birçok müstensih nüshası mevcuttur. Bu nüshalardan biri olan bu yazma Dimitriyev tarafından 1883'te Solikamsk'ta bulunmuştur. Mevcut nüshalar içerisinde en iyi olan bu nüsha, eksik iki sayfası diğerlerinden temin edilerek ilk defa burada yayınlanmıştır. Mevcut tüm nüshaların sonunda Stroganovlar tarafından Kama boyunda Orlovsk'da yapılmış olan Piskorsk Manastır'ın kısa tasviride yer almaktadır.

¹²⁰ Dimitriyev (1894), *Permskaya Starina. Sbornik İstoriçeskikh Statey i Materialov Preimuşestvenno O Permskom Krae, Pokorenie Ugorskih Zemel i Sibiri*, Vıpusk V, Perm.

¹²¹ Dimitriyev (1894), *Permskaya Starina. "Skazanie Sibirskey Zemli"*, Vıpusk V, Perm., s.213vd.

¹²² Dimitriyev (1894), *Permskaya Starina*, Vıpusk V, Perm., s.209-211.

¹²³ Nikolay Mihayloviç Karamzin (1821), *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, IX, Sanktpeterburg., s.370-411.

¹²⁴ Sergey Mihayloviç Solovyev (1877), *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen*, VI, Moskva: s.361-396.

¹²⁵ V. Kuleşov (1894), *Nakazı Sibirskim Voyevodam v XVII Veke*, İstoriçeskiy Oçerk, Bolgrad.

Çarlık döneminde Rus tarihçilerin müstakil inceleme konularından biri Sibirya'nın Ruslar tarafından iskânı meselesidir. Rusların Sibirya'ya yerleşmesi XVI. asrın sonlarında başlayarak incelediğimiz dönem olan Çarlık Rusya'nın yıkıldığı tarihlere kadar devam etmiştir. Rusya, bazen bölgeyi bir Rus memleketi haline dönüştürmek için devlet siyaseti icabı yerleşime açarak, bazen Rusya'daki suçluları sürgün edip Sibirya'da maden ocaklarında, fabrikalarda çalıştırıp ıslah ederek, bazen de Rusya'daki ağır şartlardan, ekonomik sıkıntılardan, toprak köleliğinden kaçan insanlara yol vererek üç asır içinde Sibirya ülkesini bir Rus memleketi haline dönüştürmüştür. Sibirya'ya göçeden Ruslar, konumları, statüleri, göç sebepleri bakımından çeşitli kategorilere ayrılmaktadır. Bunlardan "Slujilie Lyudi" Sibirya'ya ilk yerleşenlerdir. Çarlık hükümeti tarafından bölgeyi yönetmek üzere gönderilen voyvodalar ve diğer askeri yetkililer ile onların ailelerinden oluşmaktadır. "Paşennie Lyudi" hükümet tarafından Sibirya topraklarının kolonizasyonu için iskân edilen asıl yerleşimci gruplardan biridir. Özellikle Vyatsk, Volodsk, Arhangelsk ve Perm vilayetlerine iskân edilen köylü-ziraatçı topluluklar Sibirya'daki Rus nüfusunun önemli bir kısmını oluşturur. "Gulyaşşie Lyudi" devlet tarafından Sibirya'ya iskân edilen köylü-ziraatçıların bölgeye gelişiyle birlikte ortaya çıkanyeni bir gruptur. Bunlar Rusya'da çeşitli toplumsal sınıfların hizmetinden, ağır toprak köleliğinden kaçarak umudunu Sibirya topraklarında arayan insanlardan oluşuyordu. Avrupa Rusyası'ndan kaçarak Sibirya'da yeni bir yaşam arıyorlardı. İçlerinde soyguncu ve yağmacılar, macera peşinde koşanlar, çeşitli suçlardan arananlar da az değildi. Bunların dışında ailesiz olanlar, kendine ait toprağı bulunmayanlar, toprak sahiplerinin ve zenginlerin yanında yarıcı usulü çalışarak mal-mülk sahibi olanlar, dini idarelerin hizmetinde çalışanlar, ticaret ve endüstriyel maksatlı Sibirya'ya gelen ve daha çok kentlerde yerleşen gruplar da bu kategoride yer aldı. "Ssilnie Lyudi" adlandırılan ve özellikle siyasi sebeplerden dolayı sürgün edilenler, Sibirya'ya yerleşen Rus göçmenler içerisinde sayıları bakımından en yoğun olan gruplardan birini oluşturuyordu. Rusya'nın Sibirya'ya sürgün politikası XVI. asrın sonlarında başlayarak XIX. asır boyunca devam etmiştir. Pelim Sibirya'da ilk sürgün yeri olmuştur. 1593'te Çarevic Dmitri'nin öldürülmesi hadisesiyle ilişkilendirilen Ugliç şehri sakinleri sürgüne uğramıştır. Cezalandırma yöntemi olarak sürgünler ilk defa Çar Aleksey Mihayloviç döneminde Rus kanunlarında yer almıştır. I.Petro döneminde Sibirya'ya sürgünler devam etmiştir. Özellikle Orenburg hattındaki kalelerin inşasında, Sibirya'da gelişen maden ocaklarında, fabrikalarda çalıştırılmak üzere kürek cezası uygulanmıştır. Ekaterinburg ve Nerçinsk katorgaları kürek cezasına çarptırılanların sürgün edildiği belli başlı yerler arasında idi. Sibirya'ya sürgün uygulamaları II. Katerina döneminde daha da yaygınlaşmıştır. İçlerinde ağır suç işlemiş olanlar ve caniler dışında bunların büyük bir kısmı Rusya için bölücülükle suçlananlardan, isyancı-darbeci askerlerden (streletsi), Rus Kazaklarından; yabancı esirler, alkolikler, kumar bağımlıları ve daha başka suçlulardan oluşuyordu¹²⁶.

Genel Sibir tarihleri içerisinde ayrı başlıklar altında mutlaka ele alınan Sibir'in iskânı konusu üzerinde çok sayıda müstakil çalışma da yapılmıştır. Bunlardan; Butsinskiy, *Zaselenie Sibiri i Bit Pervih Yeya Naselnikov*¹²⁷ adlı eserinde, Verhotur, Turinsk, Tümen, Tobolsk, Tara, Pelim ve Berezov üyezdlerine, Çar Mihaıl Fedoroviç'in hükümdarlığı dönemi de dahil olmak üzere iskân edilen göçmenleri incelemiştir. Bunlar Sibir kolonizasyonunun öncülere olan ilk Rus göçmenleridir. Moskova Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Moskova Adalet Bakanlığı Arşivi ve Tobolsk Arşivi'nde çalışmalar yapmış olan Butsinskiy'nin, bunlar içerisinde çalışmasının ana materyalini Adalet Bakanlığı Arşivi Sibir Dairesi belge ve defterleri oluşturmuştur. XVII. asrın ilk yarısında Sibirya'nın bu bölgesinde yaşayan Rus ve gayrirusların nüfusunu, yaşadıkları şehirleri, kasabaları ve köyleri ortaya koyması bakımından vergi defterleri son derece kıymetli bilgiler vermiştir. Askeri amaçlı tutulan devriye defterleri, Sibiryashehirlerinde yaşayan memur ve diğer kamusal hizmette bulunanlara ait siciller, mahkeme tutanakları, bütçe defterleri, gümrük defterleri, Sibir Dairesi'nin gelir-gider blançoları ve daha birçok türde belge Butsinskiy tarafından incelenmiştir. Eserde Rusların yönetimine girdiği sırada Sibirya'daki yerli halkın yaşadığı yerler ve nüfusları ortaya konmuştur. Üyezdlerde ve volostlarda ne kadar insan yaşadığı, bunların ne kadarının vergiye tabi olduğu, etnik aidiyetleri tespit edilmiştir. Verhotur, Turinsk, Tümen, Tobolsk, Tara, Pelim şehirlerinin herbiri ayrı bölümler halinde ele alınarak, buralardaki Rus göçmenler incelenmiştir. Butsinskiy'nin Rusların Sibirya'daki ilk dönemlerine dair başka çalışmaları da vardır. Bunlardan biri *Mangazeya i Mangazeyskiy Üyezd*¹²⁸dir. Sibirya'nın kuzey sınırında bulunan ve sonradan önemini yitiren Obdoriya ve Mangazeya bölgesinin 1601-1645 yılları arasındaki vaziyeti; tarihçesi, nüfus ve etnik yapısı, iktisadi durumu ele alınmıştır. *Surgut i Surgutskih Üyezd*¹²⁹ adlı eserinde ise şehrin ve ona bağlı yerleşim birimleri olan Narım ve Narım Üyezdi'nin (1598-1645),

¹²⁶ V. V. Kryakov (1902), *Oçerki Po İstorii Pereselençeskago Dvijeniya v Sibir*, Moskva: s.25-34.

¹²⁷ P. N. Butsinskiy (1889), *Zaselenie Sibiri i Bit Pervih Yeya Naselnikov*, Harkov.

¹²⁸ Butsinskiy (1893), "Mangazeya i Mangazeyskiy Üyezd (1601g-1645g)", *Zapiski İmperatorskoy Harkov. Univer*, Vıpusk I, s.33-98.

¹²⁹ Butsinskiy (1893), "Surgut i Surgutskiy Üyezd (1594g-1645g)", *Zapiski İmperatorskoy Harkov. Univer*, Vıpusk II, s.57-84.

Ketsk ve Ketsk Üyezdi'nin (1602-1654) tarihçesi, nüfus ve etnik yapısı, dini karakteri, iktisadi vaziyeti arşiv belgeleri ve diğer yazma eserler temelinde ortaya konulmuştur.

Kryakov, *Oçerki Po İstorii Pereselençeskago Dvijeniya v Sibir*¹³⁰ adlı eserinde Sibiry'a'nın Ruslar tarafından iskânını genel çizgileriyle tasvir ederek konuyu üçperiyotta incelemiştir. Birincisi, Sibiry'a'nın Rus hâkimiyetine girişinden başlayarak XIX. asrın başına kadar gelmektedir. İkincisi XIX. asrın başından 1861 yılına kadar, üçüncüsü ise toprak reformunun yapıldığı 1861'den 1900'lerin başına kadar olan dönemlerdir. Kryakov, Sibiry'a'nın tarihini, coğrafi özelliklerini, yeraltı ve yerüstü zenginliklerini tasvir ettikten sonra, dönem dönem Rusya'dan Sibiry'a'ya yapılan göç ve iskânı ele almıştır. Sibiry'a'nın iskân edilmesi siyaseti ve bunun sonuçları gerek iskân edilenler gerekse Sibiry'a'nın asli sakinleri bakımından değerlendirilmiştir. Sibiry'a göçmenlerinin ülke içerisindeki nüfus hareketliliği, yaşam tarzları, gelenek-görenekleri, Sibiry'a'nın kültürel gelişmesindeki rolleri, Sibiry'a göçmenlerine dair hükümet tarafından yapılan yasal düzenlemeler, toprak reformları ve bunun göçmenlere tesiri, göçmenlerin idari, kültürel, dini vaziyetleri ve sağlık durumları ile ilgili konular ele alınmıştır. Rus göçmenlere ait tarım, hayvancılık, sağlık, kültür, nüfus hareketlerine ait tablo ve istatistikler verilmiştir.

S.Olferyev, *Sibir*¹³¹ adlı eserinde Sibiry'a'nın Ruslar tarafından ele geçirilmesi ve iskânını incelemiştir. XIX. asırda Sibiry'a'nın coğrafi tasviri, idarî taksimatı, nüfus yapısı (Ruslar ve Yerel Topluluklar), onların inanç, kültür ve yaşam tarzlarını ana hatlarıyla anlatan bir girişin ardından Sibiry'a'nın Ruslar tarafından işgal edilmesi süreci ele alınmıştır. Eserin son kısmında Sibiry'a'nın iskânı ve altın madenleri anlatılmaktadır. Eser bilimsel bir iddiadan ziyade Sibiry'a'yı tanıtıcı mahiyette olup, Rusya için Sibiry'a'nın başta ekonomik olmak üzere ne kadar önemli olduğunu ortaya koymak amacıyla yazılmıştır.

XIX. asrın 90'lı yıllarının başında Sibiry'a Demiryolları İdaresi'nin kuruluşuyla birlikte Çarlık Rusya hükümeti iskân siyasetine daha özenli ve organizeli yaklaşım sergilemeye başladı. Sibiry'a Demiryolları Komitesi tarafından yayınlanan *Kolonizatsiya Sibiri*¹³² adlı eser Sibir Hanlığı'nın yıkılışından XIX. asrın sonlarına kadar Sibiry'a'nın iskân tarihini ele almaktadır. Avrupa Rusyası'ndan, Urallara, Step bölgesi de dahil olmak üzere Sibiry'a'ya iskân edilen halkın ülke içerisinde göç hareketliliği ve XIX. asırdaki hayat şartları, Batı ve Orta Sibiry'a'nın, Priamur topraklarının, Altay okruğunun kolonizasyon süreci, hem göçmenler bakımından hem de Sibiry'a'nın ekonomik hayatı bakımından incelenmiştir.

1827-1846 yılları arasında Sibiry'a'yasürgünlerle ilgili bir çalışma E.N. Anuçin tarafından yapılmıştır¹³³. Anuçin Rusya'da işlenen ağır suçlarla ilgili istatistiki bir araştırma yapmak amacıyla yola çıkarak Tobolsk Arşivi'nde çalışmalar yapmıştır. Arşiv belgeleri arasında, suçluların isimlerinin, unvanlarının, memleketlerinin, inançlarının, yaşlarının ve cinsiyetlerinin, işledikleri suç ve aldıkları cezaların kaydedildiği tutanakları incelemiştir. Anuçin'in çalışmasında kullandığı temel kaynaklar Tobolsk Dairesi Arşivi (Arhiv Tobolskago Prikaza)'nin belgeleridir. Rusya'nın farklı yerlerinden gelen tutukluların Sibiry'a'da değişik bölgelere dağıtılmadan önce ilk durağı önceleri Verhotur iken, ardından Tümen bu görevi yapmış ve son olarak 1823'de Tobolsk'ta sürgünler için özel bir birim kurulunca Tobolsk sürgünlerin toplanma ve dağıtım merkezi olmuştur. Bu yüzden Tobolsk Arşivi sürgünlere ait arşivsel dokümanlar bakımından en zengin olanıdır. Burada *opisanie* adlandırılan özel defterlere suçlulara ait tüm bilgiler kaydediliyordu. Anuçin, eserinde Sibiry'a'ya yapılan sürgünlerle ilgili Rus kanunlarının tarihçesini, süreç boyunca (1827-1846) sürgünlerin rakamlarındaki dalgalanmaların izahını, sürgünlerin cinsiyet, yaş, statü, inanç ve memleket oranlarının değişimini tablolarla ve yaptığı analizlerle ortaya koymuştur

Rusya'da meydana gelen 14 Aralık 1825 hadiseleri¹³⁴ dolayısıyla Batı Sibiry'a'ya sürgün edilen *Dekabristler* ile ilgili kapsamlı bir çalışma A.İ.Dimitriyev-Mamonov tarafından yapılmıştır¹³⁵. Eser Tobolsk ve Tomsk vilayetleri ile Batı Sibir Valiliği'ne bağlı olan Akmolinsk oblastında bulunan değişik birçok arşivde, hatta dekabristlerin sürgünde yaşadığı küçük köy ve kasabaların bağlı bulunduğu volost idarelerinin, polis idarelerinin arşivlerinde uzun yıllar süren bir çalışmanın ürünüdür. Eserde Batı Sibiryaya sürgün edilen 39 dekabristin hayat hikâyeleri, 1826-1856 yılları arasında sürgündeki yaşamları, Sibiry'a yerel idarelerinin onlara karşı tutumu ve dekabristlerin Sibiry'a'da yerel unsurlar üzerinde bıraktığı tesirler resmi belgelere

¹³⁰ V. V. Kryakov (1902), *Oçerki Po İstorii Pereselençeskago Dvijeniya v Sibir*, Moskva.

¹³¹ S. Olferyev (1899), *Sibir. Oçerki Zavoyevaniya i Zaseleniya Sibiri*, Moskva.

¹³² *Kolonizatsiya Sibiri v Soyazi c Obşim Pereselençeskim Voprosom* (1900), Komitet Sibirskoy Jeleznoy Dorogi, S. Peterburg..

¹³³ E. N. Anuçin (1873), *İzsledovaniya O Protsente Soslanın v Sibir v Periode 1827-1846 godov*, S. Peterburg..

¹³⁴ İmparator I. Nikolay'ın tahta çıkışından rahatsız olan askerlerin çıkardığı bir isyan hareketidir. İsyana bastırılmış, isyancıların bir kısmı idam edilmiş bir kısmı ise Sibiry'a'ya sürgün edilmiştir. Olay Aralık (Dekabr) ayında meydana geldiği için bu isyana katılanlar "Dekabrist" adlandırılmışlardır. İsyan Rus zabitlerinin yani asilzadelerin istibdat rejimine karşı bir başkaldırı olduğundan, Rusya'da başlayan hürriyet fikirleri çerçevesinde dekabristlerin isimleri "hürriyet" sembolüne dönüşmüştür. 1856'da tahta II. Aleksandr çıkınca affedilmişlerdir. Buna rağmen bir kısmı Sibiry'a'da kalmaya devam etmiştir.

¹³⁵ A. İ. Dmitriyev - Mamonov (1905), *Dekabristi v Zapadnoy Sibiri*, S. Peterburg.; Mamonov'un Sibiry'a'yı Büyük Sibiry'a Demiryolu ağı boyunca tasvir ettiği bir başka eseri için bkz, Dmitriev - Mamonov, *Putevoditel Po Velikoy Sibirskoy Jeleznoy Doroge*, S. Peterburg 1900; Benzer bir çalışma için bkz, *Sibir i Velikaya Sibirskaya Jeleznoy Doroga* (1893), S. Peterburg.

dayalı olarak ayrı ayrı ele alınmıştır. Dekabristlerin foto gravürleri (29 adet) ile Sibirya'daki yaşam şartlarını resmeden (Zabaykal Petrovsk Fabrikası'ndan, maden ocaklarından, Çita çalışma kampından) materyaller de yer almaktadır.

Aralık 1825 hadiseleri dolayısıyla tutuklanan ve Sibirya'ya sürgün edilen Dekabristlerden D.İ. Zavalışin'in hatıraları¹³⁶ sadece dekabristlerin Sibirya'daki yaşamları ve sürgünlerin Sibirya'nın sosyal-kültürel gelişmesine etkileri değil aynı zamanda Sibirya'ya dair önemli bilgiler de vermektedir. Astrahan'da Kalmukların yöneticisi ve bölgenin askeri müfettişinin çocuğu olan Zavalışin denizcilik eğitimi almış, genç yaşta denizcilik okulunda astronomi, matematik ve denizcilik konularında dersler verdiği sırada tutuklanarak Sibirya'ya sürülmüştür. Sibirya'da sürgünde iken başladığı yazın faaliyetlerini 1863'te Moskova'ya döndükten sonra da devam ettirerek Sibirya üzerine çeşitli makaleler yayınlamıştır. Çita'da sürgünde iken bölgeyle ilgili araştırmalar yapmıştır. Çita'dan Amur'a keşif heyetleri göndererek Amur bölgesi çalışmalarına katılmış, Zabaykal bölgesinin haritasını hazırlamıştır. Eserinde Buryatlar ve Buryat stepleri hakkında geniş bilgiler verir.

Sibirya'ya sürülen kürek mahkûmları ile ilgili kapsamlı bir çalışma Petersburg İlimler Akademisi üyelerinden etnograf S.V. Maksimov tarafından yapılmıştır. 1850'li yıllarda Rusya'nın çeşitli bölgelerine yapılan etnografik keşif gezileri kapsamında Beyaz Deniz'e, Kuzeybuz Denizi ve Peçora'ya gönderilen Maksimov, daha sonraları Amur oblastına etnografik araştırmalar için görevlendirilmiş, Rusya'ya dönüşte ise Sibirya hapsaneleri ve sürgünlerin yaşamını gözlemlemesi vazifesi verilmiştir. Onun buralarda yaptığı çalışmaların sonuçları bazı dergilerde tefrika edildikten sonra *Sibir i Katorga*¹³⁷ adıyla üç ciltlik bir kitap haline getirilmiştir. Birincisinde, kürek mahkûmlarının Sibirya yolculuğu, mahkûmların kürekteki hayatı, maden ocakları, firarlar, hapsane şarkıları, hapsane sözlüğü; ikincisinde, suçlular ve suç türleri, son ciltte ise siyasi sürgünler, devlet suçluları ve kürek mahkûmiyetinin tarihçesi ortaya konmuştur. Maksimov'un 1860-1861'de Amur oblastında yaptığı seyahat notları¹³⁸ Amur'u bir çok bakımdan tasvir etmektedir.

Etnografya Araştırmaları

Çarlık Rusya zamanında Altay kavimleri üzerine ilk etnografik çalışma yapanlardan biri Verbitskiy'dir. "Altay Misyoneri" adıyla da tanınan Verbitskiy aslında bir din adamıdır. Nijegorod'ta eğitim gördükten sonra 1853'te Altay Dini Misyonu'nda görev alarak hayatının geri kalan 37 yılını Altay bölgesinde misyonerlik faaliyetleriyle geçirmiştir. Asli vazifesini tam manasıyla yerine getirebilmek için yerli halkların dilleri başta olmak üzere tarihleri, kültürleri, inançları ve geleneklerini öğrenmeye, araştırmaya başlayan Verbitskiy, Altay'da kaldığı bu uzun zaman diliminde 36 bin verstlik bir yol katederek dil ve etnografya alanından, bölgenin coğrafi ve biyolojik zenginliklerine varana kadar birçok çalışmaya imza atmıştır. Özellikle dil¹³⁹ ve etnografya alanında önemli eserler ortaya koymuştur. Altay halklarının etnografyasını konu alan çalışmaları, *Altayskie İnorodtsi. Sbornik Etnografiçeskih Statey i İzsledovanii Altayskago Missionera Protoiereya V.İ. Verbitskogo*¹⁴⁰ adlı eserde bir araya getirilmiştir. *Altayskie İnorodtsi* (Altay Gayırusları) ismi altında, Altay Kalmuklarını, Uryanhayları, Teleutleri, Tatarları (Çernevie Tatarı), bunların kökenlerini, boy kabile dağılımlarını, antropolojik özelliklerini, nüfuslarını, dil, kültür ve inançlarını, yaşam tarzlarını, mutfak kültürlerini incelemiştir. Verbitskiy'nin eserinde üzerinde en fazla durulan konulardan biri Altaylıların inanç ya da inanışlarıyla ilgili konudur. Tanrılar "Ülgen" (İyilik) ve "Yerlik" (Kötülük), Ülgen ve Yerlik'e hizmet eden "Aru Neme" (temiz) "Kara Neme" (kirli) ruhları incelenmiş, idol ve kuklalar, tanrılarla insanoğlu arasında aracı bir role sahip olan "Kam" ya da "Şaman" figürleri üzerinde durmuştur. Eserde dini, tarihi ve siyasi muhtevalı Altay efsânelerinden, hikâye ve masallarından, şarkı ve müziklerinden, atasözleri, uğur ve alametlerden örnekler verilmiştir. Verbitskiy eserinin sonunda bir de V. V. Radlov tarafından yayınlanan *Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurskih Plemen Jivuşşih v Yujnoy Sibiri i Dzungarskoy Stepi* (Güney Sibirya ve Moğol Steplerinde Yaşayan Türk Boylarının Halk Edebiyatı Örnekleri) adlı derlemesine eleştirel bir yazı ilave etmiştir¹⁴¹.

Alman asıllı Rus Türkoloğu olan Vasiliy Vasilyeviç Radlov Sibirya'da uzun yıllar kalarak Türk kavimlerinin dil, tarih, etnografya ve arkeolojisi üzerine yaptığı çalışmalarla XIX. asra damgasını vurmuştur. 1859'da Sibirya'ya gelen Radlov yaklaşık 12 yıl bölgede hem hocalık yapmış hem de Sibirya ve Türkistan'ın

¹³⁶ *Zapiski Dekabrista D. İ. Zavalışina* (1906), S. Peterburg.

¹³⁷ S. Maksimov (1871), *Sibir i Katorga*, I-III, S. Peterburg.

¹³⁸ Maksimov (1864), *Na Vostoke Poezdka Na Amur (1860-1861). Dorojnıya Zametki i Vospomınaniya*, Sanktpeterburg. Amur'u, botanik incelemeler bakımından ele alan bir eser için bkz, K. İ. Maksimoviç (1862), *Amurskiy Kray*, Sanktpeterburg..

¹³⁹ V. İ. Verbitskiy (1884), *Slovar Altayskago i Aladagskago Nareçii Tyurskago Yazıka*, Pravoslavnago Missionerskago Obşestva, Kazan. *Kratkaya Grammatika Altayskago Yazıka*, Red. N. İ. İlminskiy (1869), Kazan.

¹⁴⁰ Verbitskiy (1898), *Altayskie İnorodtsi. Sbornik Etnografiçeskih Statey i İzsledovanii Altayskago Missionera Protoiereya V. İ. Verbitskogo*, Red. A. A. İvanovskiy, Moskva. Verbitskiy'nin hayatı ve tüm eserleri için bkz, a.g.e., s.VII-XIV.

¹⁴¹ Verbitskiy (1898), s.205-215.

birçok yöresine yaptığı seyahatlerde¹⁴² oldukça zengin materyaller toplamıştır. Sibiry ve Moğolistan'da yaşayan Türk boylarının etnografyasına dair çalışmalar yapmıştır¹⁴³. Sibiry Türk Halk Edebiyatı üzerine derleme, sözlük, gramer, seyahat notları ve diğer çalışmalarını 1866'da yayınlamaya başlamıştır. Özgün dil ve kültür özelliklerini yaşatan Güney Sibiry ve Moğol steplerinde yaşayan Türk halklarının (Altaylar, Teleutlar, Tatarlar, Şorlar, Sayanlar)¹⁴⁴, yine aynı bölgelerde yaşayan Abakan Tatarları adı altında değerlendirilen Türk boylarının (Sagaylar, Beltirler, Koyballar, Kaçınlar, Kamasınlar, Kızıllar ve Çulımlar)¹⁴⁵, masalları, destanları, kahramanlık hikâyeleri, şiirler, şarkılar, atasözleri, bilmeceler ve daha birçok folklorik zenginlikleri derlenerek yayınlanmıştır. Radlov'un Sibiry arkeolojisi üzerine yaptığı araştırmalar, katıldığı kazı çalışmaları ve topladığı arkeolojik eserler (yazıtlar, figüratif resimler, damga ve mühürler, mezar ve kurgan hiyeroglifleri, silahlar, madalyonlar, dikili taşlar) *Sibirskiya Drevnosti*¹⁴⁶ adıyla yayınlanmıştır. Yenisey ve Orhun yazıtları, Uygur metinleri üzerinde çalışmalar yapmıştır¹⁴⁷.

Türk halkları üzerine karşılaştırmalı dilbilim, etnografya ve folklor alanlarında çalışmalar yapmış ve eserler vermiş olan Abakan'lı Nikolay Fedoroviç Katanov Hakasların ilk bilimadamı sayılır. Krasnoyarsk'ta başladığı eğitim hayatına Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'nde devam etmiş, Radlov'un tavsiyesi ile Türk halkları üzerine dil ve etnografya çalışmaları için Sibiry ve Doğu Türkistan'a gönderilmiştir. 1889-1892 yıllarında Hakas, Tuva, Yedisu, Tarbagatay ve Doğu Türkistan'da çalışmalar yapmıştır. Doğu Sibiry, Moğolistan ve Kuzey Çin seyahat notları, seyahat raporları¹⁴⁸, Minusinsk okruğu Sagay Tatarları, Beltir halk inanışları, Türk boyları arasında defin adetleri ve Türk halklarıyla ilgili daha birçok kültürel-etnografik çalışmalar yapmıştır. Katanov tarafından derlenen ve Rusça'ya tercüme edilen Uryanhaylar (Soyotlar), Abakan Tatarları ve Karagaslara ait halk edebiyatı metinleri de Radlov'un redaktörlüğünde yayınlanan *Obraztsy Narodnoy Literatury Tyurskih Plemen* (Türk Halkları Halk Edebiyatı Örnekleri) adlı eserin IX. cildi¹⁴⁹ olarak yayınlanmıştır.

Petersburg'da 1876'da yapılan Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nin en hararetli tartışma konularından biri Rusların Sibiry'yi işgalinden itibaren Sibiry'nün yerel kavimlerinin nüfusu meselesi olmuştur. Nüfuslarının arttığı ya da azaldığının tespiti için veriler ve bu yönde araştırmalar bulunmadığı için mesele ilim çevrelerinde çözüme kavuşmamıştır. Bu meselenin tespiti amacıyla yapılan araştırmalardan birisi N.M.Yadrintsev'e aittir. Omsk İmparatorluk Coğrafya Cemiyeti'nin Batı Sibir Bölümü tarafından vazifelenen Yadrintsev Batı Sibiry gayirusularının hayatı ve yaşam tarzı üzerinde gözlem ve incelemelerde bulunmak üzere 1878-1880 tarihleri arasında Tomsk vilayeti hudutlarında bulunan Dağlık Altay bölgesinde çalışmalar yaptı. Bu bölge Ugor-Altay kavimlerinin adet ve geleneklerinin, tipolojisinin özgün halini koruduğu en eski merkezlerden biriydi. Yadrintsev daha sonra diğer bölgelerdeki yerel kavimlerin geleneklerini, yaşam tarzlarını incelemek üzere araştırmalarına devam etti. 1886-1888 yılları arasında Sibiry'nün çeşitli yörelerine defalarca seyahatlerde bulundu. Yadrintsev Ugor-Altay kavimlerinin kültürünün araştırılması yanısıra başta nüfuslarının azalması meselesi olmak üzere mevcut diğer konular üzerinde de incelemeler yaptı. O'nun bu araştırmaları *Sibirskie İnorodtsi, İh Bit i Sovremennoe Polojenie* adıyla yayınlandı¹⁵⁰. Yadrintsev bu eserinde Ugor-Altay kavimlerinin sınıflandırılması denemesinde bulundu. Tobolsk vilayetindeki Tatarları, Buharalılar ve onların vaziyetlerini, Batı Sibiry Buharalılarını, Tomsk Bölgesi Tatarlarını, Batı Sibiry Vogullarını, Ostyaklar ve Samoyedleri, Altay Türklerini ayrı başlıklar altında değerlendirdi. Ugor Altay kavimlerinin kültür tarihlerinin araştırılması, yerli kavimlerin nüfuslarının tükenmesi sebepleri, Sibiry'ya iskân edilen Ruslarla yerli unsurların etkileşimini, konar-göçer yaşam tarzı ve bunun insanlık medeniyeti tarihindeki yeri üzerinde analizlerde bulundu. Batı Sibiry kavimlerinin etnografik, antropolojik hususiyetlerine dair ilk denemelerden biri sayılan eserinde Yadrintsev, yerel unsurların boylara, kavimlere dağılımını, inançlara göre dağılımını, yerleşik ya da konar-göçer yaşam tarzına göre dağılımını istatistiki tablolarla ortaya koydu. Yerel unsurların nüfuslarının azalmasının sebepleri olarak, yaşam tarzlarına ve ekonomik verilere dikkat çeken Yadrintsev'in bu araştırması meselenin tespitinde bu yöndeki ilk denemelerden biri kabul edilmektedir.

¹⁴² Sibiry'da, Moğolistan'da, Türkistan'da yaptığı seyahatlerinde edindiği izlenimlerine dair Almanca *Aus Sibirien* adıyla 1884'te yayınlanmış olan eserinden seçmeler için bkz, W. Radlov (1976), *Sibiry'dan* (Seçmeler), Çev. Ahmet Temir, İstanbul.

¹⁴³ V. V. Radlov (1884), *Etnografiçeskiy Obzor Tyurskih Plemen Sibiri i Mongolii*, Leipsig.

¹⁴⁴ Radlov (1866), *Obraztsy Narodnoy Literatury Tyurskih Plemen Jivuşşih v Yujnoy Sibiri i Dzungarskoy Stepi*, I, Sanktpeterburg.

¹⁴⁵ Radlov (1868), *Obraztsy Narodnoy Literatury Tyurskih Plemen Jivuşşih v Yujnoy Sibiri i Dzungarskoy Stepi*, II, Sanktpeterburg.

¹⁴⁶ Radlov (1902), *Sibirskiya Drevnosti*, Tom I, Vipusk II, Sanktpeterburg 1891; *Sibirskiya Drevnosti*, Tom II, Vipusk I, S. Peterburg..

¹⁴⁷ Radlov (1894-1899), *Drevnetyurskie Nadpisi Mongolii*, Vipusk I-II, S. Peterburg; V.V. Radlov-P.M. Melioranskiy (1897), *Sbornik Trudov Orhonskoy Ekspeditsii. Drevne-Tyurskie Pamyatniki v Koşo-Tsaydame* (1897), Sanktpeterburg.

¹⁴⁸ N. F. Katanov (1901), *Otçet o Poezdke v Minusinskiy Üyezd Yeniseyskoy Gubernii*, Uçeniya Zapiski İmperatorskago Kazanskago Universiteta, LXVIII, May-İyun, Kazan, s.1-58.

¹⁴⁹ Radlov (1907), *Obraztsy Narodnoy Literatury Tyurskih Plemen* (Derleyen ve tercüme eden N. F. Katanov), IX, S.Peterburg.

¹⁵⁰ N. M. Yadrintsev (1891), *Sibirskie İnorodtsi, İh Bit i Sovremennoe Polojenie*, S. Peterburg..

Sibiryaya yerli kavimlerinin nüfusunun azalması, soylarının tükenmesi meselesini ele alan eserlerden birisi S.Patkanov'un *O Priroste İnorodçeskağo Naseleniya Sibiri*¹⁵¹adlı eseridir. Eserde Patkanov Sibiryahalklarını belirli gruplar halinde tasnif ederek nüfus değişimlerini incelemiştir. Finler (Ostyak, Vogul), Samoyedler, Türk-Tatarlar (Yakutlar, Batı Sibiryaya Tatarları ve Buharalılar, Barabinler, Tom ve Yenisey Türk Boyları, Karagaslar, Kırgız-Kazaklar), Moğollar (Buryat), Tunguzlar ve Paleaziati¹⁵² (Yenisey Ostyakları, Yukagirler, Çuvantlar, Çukçi ve Eskimolar,Kamçadallar, Koryaklar, Ainler, Gilyaklar, Aleutlar) ayrı başlıklar altında, XIX. asırda yapılan nüfus sayımları sonuçlarına dayanan istatistiki veriler kullanılarak ele alınmıştır. Bu halkların nüfuslarının erimesinin sebepleri üzerinde durulmuştur. Nüfusun erimesinin sebepleri arasında ekonomik şartlar başta olmak üzere, çalışma alan ve şartları, medeni-kültürel zafiyetler, salgın hastalıklar, sağlık hizmetlerini yetersizliği, coğrafi şartlar ve savaşlara dikkat çekilmiştir. Amerika ve Afrika'daki yerlilere göre Sibiryaya yerlilerinde nüfus erimesinin oldukça az olduğu, bu erimede Rus asimilasyonu ya da Ruslarla yerel unsurlar arasında savaşlardan kaynaklanan nüfus erimesi ya da soy tükenmesi iddialarının asılsız olduğu vurgulanmıştır.

Sibiryaya yerel unsurlarının soylarının tükenmesi meselesi ve bunun sebeplerinin tesbiti maksadıyla araştırmaların yapıldığı bölgelerden birisi Ostyakların ve Samoyedlerin yaşadığı Obdorsk bölgesi olmuştur. Viktor Bartenev'in dört yıl bölgede yaptığı araştırmalar neticesinde ortaya koyduğu *Oçerki Obdorskago Kraya*¹⁵³ adlı eserinde Obdorsk'un genel bir tasviri yapıldıktan sonra bölgede yaşayan Rusların, Zıryanların sosyo-kültürel ve ekonomik hayatı anlatılmış, ağırlıklı olarak gayrirus unsurlar incelenmiştir. Samoyedlerin ve Ostyakların dilleri, inançları, kültürleri, gelenekleri, yaşam biçimleri, soylarının tükenmesi meselesi ve bununla ilgili istatistiki veriler incelenmiş, Ostyaklar arasında Hıristiyanlık ve misyonerlik çalışmalarına temas edilmiştir. Ayrıca Obdorsk bölgesinin genel ticari-ekonomik yapısı ortaya konulmuştur.

Güney Yenisey vadisi yerli kavimleri üzerinde yapılan etnografik araştırmalardan birisi Yakovlev'in *Etnografiçeskiy Obzor İnorodçeskağo Naseleniya Dolim Yujnago Yeniseya*¹⁵⁴ adlı eseridir. Yakovlev Güney Yenisey vadisinin Hunlar, Göktürkler, Uygurlar ve sonrası dönemlerine ait tarihi geçmişinin kısa bir tasvirini yaptıktan sonra, Kaçintler, Sagaylar, Beltirler, Koyballar ve Soyotlar (Soyon/Sayan)'ın kökenlerini, boy dağılımlarını, yurtlarını, nüfuslarını ve antropolojik özelliklerini incelemiştir. Soyotların ve Minusinsk bölgesindeki yerli unsurların, mesken tipleri, temel tüketim araçları, aile hayatı, akrabalık ilişkileri, inançları, gelenekleri, doğum, ölüm ve evlilik törenleri, kılık-kıyafetleri, saç örgü biçimleri ve tüm bu hususlar üzerinde Rus ve Moğol tesirinin izleri ele alınmıştır. Ayrıca eserde Minusinsk Müzesi'nde bulunan etnografik eserlerin tasviri yer almaktadır. Eserin son bölümlerinde Minusinsk bölgesine sonradan yerleşen Rusların ve gayrirus unsurların (Latışlar, Finler, Mordvalar) etnografik özellikleri de incelenmiştir.

Georg Kennan'ın Sibiryaya'da göçebe hayatı tasvir eden eseri *Tent Life in Siberia* Rusça'ya çevrilerek yayınlanmıştır¹⁵⁵. Eser Rus-Amerikan Telgraf Kumpanyası'yla Alaska, Bering Boğazı, Çukotka ve Sibiryaya seyahat eden Kennan'ın Sibiryaya'nın kuzeydoğusunda 1865-1867 yılları arasında yaptığı seyahat notlarına dayanmakta olup bilimsel bir iddia taşımamaktadır. Sibiryaya'nın kuzey sakinleri, gelenek-görenekleri, yaşam tarzları, seyahati esnasında yazarın başından geçen olaylar anlatılmaktadır. Kamçatka gözlemleri, Kamçadalların yaşamları, Koryaklar ve onların yerleşik ve göçebe yaşam biçimleri, fiziki özellikleri, karakterleri, dilleri, inançları, gelenekleri, tören ve kutlamaları anlatılmaktadır. Ayrıca Çukçalar, Lomutlar, Yakutlar hakkında da bilgi verilmektedir. Seyahat notlarında Sibiryaya'da Rusların yerleştiği son nokta olan Anadır'da yaşayan Ruslara dair gözlemler de yer almaktadır.

M.A.Krol tarafından *Braçnoe Pravo*¹⁵⁶ adlı eserde Selenge Okruğunda yaşayan yerel unsurların (Moğol/Buryat) evlilik akdi, kalım, düğün, adet ve gelenekleri incelenmiştir. Buryatların tarihi geçmişi ele alınmış, Rus hâkimiyeti öncesinde ve sonrasında evlilik akdinin değişim süreci üzerinde durulmuştur.

Buryatlar üzerine etnografik çalışmalarıyla tanınan M.H.Hangalov, *Balaganskiy Sbornik*¹⁵⁷ adlı eserinde Kuzey Buryatlarının gelenek-göreneklerini, inançlarını ve masallarını derlemiştir. Masallar İrkutsk vilayetine bağlı Balagan üyeyinde kayda geçirilmiştir. Grigori Nikolayeviç Potanin'in redaktörlüğünde yayınlanan esere yine Potanin tarafından notlandırma yapılmıştır. Farklı kişiler tarafından derlenen toplam 56 adet Buryat efsane ve hikâyesi *Skazaniya Buryat* adıyla D. G. Gomboev tarafından yayınlanmıştır¹⁵⁸. Meşhur seyyah ve bilim adamı Grigori Nikolayeviç Potanin'in eşi Aleksandra Viktorovna'nın, eşiyile katıldığı

¹⁵¹ S. Patkanov (1911), *O Priroste İnorodçeskağo Naseleniya Sibiri*, S. Peterburg.

¹⁵² Sibiryaya yerli unsurların kuzey tipi grubuna dahil edilen boy ve kabileler kastedilmektedir.

¹⁵³ Viktor Bartenev (1896), *Na Kraynem Severo-Zapade Sibiri. Oçerki Obdorskago Kraya*, S. Peterburg.

¹⁵⁴ E. K. Yakovlev (1900), *Etnografiçeskiy Obzor İnorodçeskağo Naseleniya Dolim Yujnago Yeniseya; Obyasnitelnyy Katalog Etnografiçeskağo Otdela Muzeya*, Minusinsk.

¹⁵⁵ Georg Kennan (1896), *Koçevaya Jizn v Sibiri*, S. Peterburg.

¹⁵⁶ M. A. Krol (1895), *Braçnoe Pravo İnorodtsev Selenginskiago Okruğa*, İrkutsk. Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Priamur Bölümü'nün 31 Ocak 1895 tarihli yıllık toplantısında sunulmuş bir tebliğdir.

¹⁵⁷ M. N. Hangalov (1903), *Balaganskiy Sbornik*, Red. G. N. Potanin, Tomsk..

¹⁵⁸ D. G. Gomboev (1890), *Skazaniya Buryat*, İrkutsk..

seyahatlerde Buryatların etnografik özelliklerine, Uryanhaylara, Moğollara, Çin ve Tibet gözlemlerine dair tuttuğu ve bir kısmı yayınlanmış olan seyahat notları biraraya getirilerek Rus İmparatorluk Antropoloji ve Etnografya Cemiyeti tarafından neşredilmiştir¹⁵⁹. İçerisinde Aleksandra'nın hayatı, seyahat notları, resimler ve tablolar yer almaktadır.

D.İ. Staheyev'in, *Za Baykalom i Na Amure*¹⁶⁰ adlı eseri, Baykal'ın tabiatını, sahillerde yaşayan unsurların gelenek-göreneklere ve geçim kaynaklarını, Baykal'dan Kyahta'ya, Kyahta'dan Amur ve Blagoveşensk'e kadar yol güzergâhlarını, Çinlilerin ve Rusların ticari, toplumsal ve özel hayatlarını anlatmaktadır. Eserde Buryatlar, kültürel-etnografik bakımlardan tasvir edilmiştir.

Moğolistan sınırları ve Güney-Batı Zabaykal bölgesi etnografyası Georgi M. Osokin tarafından incelenmiştir¹⁶¹. Batı Zabaykal'ın tarihi, coğrafyası, ticari-iktisadi yapısı resimlerle tasvir edildikten sonra buralarda yaşayan Ruslar, Buryatlar, Moğollar etnografik bakımlardan ortaya konmuştur. Esere yerel sözcüklerden oluşan bir sözlük ile yine yerel tedavi ilaçları listesi eklenmiştir.

Yakutlar ve Yakutistan, Sibirya'da en fazla araştırmaların yapıldığı bölgelerden biridir. Çarlık döneminde Yakutlar üzerine bibliyografya çalışması dahi yapılmıştır¹⁶². Bu çalışmalar, bölgeyi tanımayan, yerel dillere, inançlara, yaşam tarzına vakıf olmayan seyyahların, ya da bilimsel keşif heyetlerine katılarak Sibirya'ya gelen araştırmacıların bazen hatalı, bazen abartılı, bazen hayali verdiği bilgiler bir kenara bırakılırsa, günümüze önemli veriler bıraktıkları söylenebilir.

1830 yılının Mayıs-Aralık ayları arasında N. S. Şukin tarafından Yakutistan'da yapılan seyahat notları¹⁶³, gözlemler ve değerlendirmeler Yakutlara dair önemli bilgiler verir. İrkutsk'tan başlayarak Yakutistan'da devam eden seyahate dair notlar, mektuplar halinde yayınlanmış olup toplam 36 mektuptan oluşur. Lena Nehri boyunca yapılan seyahatte, köyler, kasabalar, Rus-Kazak yerleşimleri, yerel halkların folklorik zenginlikleri betimlenir. Eserde seyahat notlarına ilaveten, el yazma eser ve belgelere dayanarak Yakutlara dair kısa bir monografi ile Yakut Oblastı'nda yaşayan nüfus hakkında istatistiki bir tablo bulunmaktadır. Yakutların kökenleri, inançları, Şamanlar, Yakut bayramları, meskenleri, geçim kaynakları, giyim-kuşamları, yiyecek-içecekleri, evlilik, doğum, cenaze tören ve adetleri, Yakutların antropolojik özellikleri, karakterleri tasvir edilmiştir.

Baron Gergard Maydel'in 1868-1870 yılları arasında Yakutistan'ın kuzeydoğusunda yaptığı seyahatin notları Almanca'dan Rusça'ya çevrilerek yayınlanmıştır¹⁶⁴. Yakutistan'ın Verhoyansk ve Kolimsk okrugları, buralarda yaşayan Yakutlar, Ruslar, Çukçiler ve diğer etnik unsurlar; Lamutlar, Yukagirler, Koryaklar, Kamcadallar, Çuvantslar, Tunguzlar, bunların Rus yerel idaresiyle ve kendi aralarındaki anlaşmazlıkları, bölgedeki ticaret panayırıları, özellikle de ticari ilişkilerden kaynaklanan anlaşmazlıklar ele alınmıştır. Maydel aslında bu meseleleri yerinde görmek, rapor hazırlamak ve sorunlara çözüm üretmek için Yakutistan valisi Lohvitskiy tarafından bölgeye gönderilmiştir. Bölgede astronomik ve magnetik gözlemler yapması için Rus Coğrafya Cemiyeti tarafından K. Fon-Neyman veseyahat güzergâhını çıkarmak (resmetmek) için topograf P. Afanasyev ile tarihsel-doğal eserleri toplaması için N. Antonoviç Maydel'in heyetine dahil edilmişlerdir. Seyahat notları XIX. asrın ikinci yarısında bölgenin tarihi, coğrafi, etnik, kültürel, bilhassa ticari-iktisadi vaziyetini ortaya koymaktadır.

Rus Kızılhaç örgütü üyesi İngiliz asıllı hemşire Kate Marsden Rusya'nın daveti üzerine 1891-1892 yıllarında Sibirya'ya, Yakutistan'a seyahat etmiş, onun çabalarıyla Yakutistan'daki (Vilyunsk Ulusu) cüzzamlılar için özel bir koloni oluşturulmuştur. Marsden, Ekaterinburg, Tümen, Omsk, Tomsk, İrkutsk ve Lena Nehri boyunca devam eden çetin bir yolculuğun ardından Yakutsk'a gelerek cüzzamlıları müşahade etmiş, İrkutsk'ta bir hâpishaneyi ziyaret etmiştir. Onun Sibirya seyahati Rusça olarak yayınlanmıştır¹⁶⁵. Eserde Kate Marsden'in hayat hikâyesi, uluslararası sağlık alanındaki faaliyetleri, Sibirya seyahati, Yakutistan'da cüzzamlılara dair intibaları ve koloni kurulması girişimleri anlatılmaktadır. Esere, Miss Marsden'in yazışmalarından bazı belgeler, Prof. A. İ. Pospelova'nın cüzzamla ilgili bir makalesi ile cüzzamın tüm dünyada yayıldığı alanları gösteren haritalar ilave edilmiştir. Ayrıca eserde Rusya'dan, Sibirya'dan manzaraların, insan yaşamının ve cüzzamlıların resmedildiği fotoğraflar bulunmaktadır. XIX. asrın sonlarında Yakutistan'a, Yakutlar başta olmak üzere diğer etnik gruplara, yaşam tarzlarına dair bilgiler verilmektedir.

¹⁵⁹ A. V. Potanina (1895), *İz Puteşestviy Po Vostochnoy Sibiri, Mongolii, Tibetu i Kitayu*. Sbornik Statey, Moskva.

¹⁶⁰ D. İ. Staheyev (1869), *Za Baykalom i Na Amure, Puteviya Kartını*, S. Peterburg.

¹⁶¹ Georgi M. Osokin (1906), *Na Granitse Mongolii. Oçerki i Materiali k Etnografii Yugo-Zapadnago Zabaykalya*, S. Peterburg.

¹⁶² V. L. Prikloński (1893), *Materiali Dlya Bibliyografii Yakutskoy Oblasti*, İrkutsk..

¹⁶³ N. S. Şukin (1833), *Poezdka v Yakutsk*, St. Peterburg.

¹⁶⁴ Baron Gergard Maydel (1894), *Puteşestvie Po Severe-Vostochnoy Çasti Yakutskoy Oblasti v 1868-1870 godah*, Terc. V. L. Bianki, Sanktpeterburg.

¹⁶⁵ *Puteşestvie Miss Marsden v Yakutskuyu Oblast* (1892), Moskva. Eserin satışından elde edilen tüm gelir cüzzamlılar için oluşturulan koloniye bağışlanmıştır.

Yakutlar üzerine yapılan kapsamlı etnografik incelemelerden birisi İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti tarafından yayınlanan *V.L.Seroşevsk'in Yakutu. Opit Etnografiçeskago İzsledovaniya*¹⁶⁶ adlı eseridir. Seroşevsk uzun yıllar bölgede yaptığı inceleme ve araştırmalar sonucunda bu eseri ortaya koymuştur. 1880 yılında Yakutsk'da başlayan alan incelemelerine Verhojansk'da devam etmiş, tekneyle Yana Nehri boyunca Kuzey Buz Denizi'ne kadar, dönüşte ise kara yoluyla Yana'nın sol sahili boyunca oldukça seyrek nüfuslu ve pek bilinmeyen yerlerde incelemeler yaparak ilmi seyahatini sürdürmüştür. 1883'te Verhojansk'tan çıkarak Sredne-Kolimsk ve çevresinde incelemeler yapmış, 1885'te yeniden Yakutsk'a gelerek yıllarca buralarda çeşitli boylar ve kabileler arasında yaşayarak gözlemlerde bulunmuştur. 1892'de İrkutsk'a gelerek çevredeki köy ve kasabalarda yaşayan kabileleri incelemiş, tekneyle Lena boyunda ilmi tetkikler yapmıştır. Tüm bu çalışmaları neticesinde ortaya koyduğu eserinde; Yakutların fiziki özellikleri, temel geçim kaynakları, yiyecek-içecekleri, giyim kuşamları, meskenleri, sanat ve zenaatları, boy-kabile sistemleri, aile yapısı, evlilik adetleri, folklorik zenginlikleri, inançları ve daha başka tarihi-etnografik hususiyetleri bölümler halinde ele alınmıştır. Eserde ayrıca 168 adet resim, portre ve tablo yer almıştır. Yakut hikâye ve efsanelerinden bazıları Seroşevsk tarafından ayrı bir eserde neşredilmiştir¹⁶⁷.

Yakutların hukuk hayatını inceleyen D.Kocnev, *Oçerki Yuridiçeskago Bita Yakutov*¹⁶⁸ adlı eserinin girişinde, kendinde önce Yakutların gelenek-görenek ve hukuk kaideleri hakkında bilgi veren araştırmacıların eserlerini kritik ederek eserine başlıyor. Yakut dili, kültürü ve bölgeye hâkimiyeti dolayısıyla dışarıdan gelen araştırmacıların yaptığı hatalara ciddi eleştiriler getirmekle birlikte, Kazan'da bu araştırmayı yapması dolayısıyla yeterli materyale ulaşamadığını da itiraf ediyor. Eserinde Yakutların kökenleri, inançları, boy sistemleri, aile hukuku, evlilik, akrabalık, vesayet, miras, suç ve ceza yöntemi, mahkeme sistemleri üzerinde durduktan sonra Yakutların hukuk sistemlerine Rusların tesirlerini ele alıyor.

Krasovskiy, Yakutistan'ın XVII. asrını konu alan *Russkie v Yakutskoy Oblasti v XVII v*¹⁶⁹ adlı kısa çalışmasında, Yakutistan'ın coğrafi yapısı, Yakutların tarihi, Yakutların ve diğer yerli unsurların yaşam tarzları, geçim kaynakları tasvir edildikten sonra Yakutistan'ın zaptı ve Rus hâkimiyeti sürecinde Yakutistan incelenmiştir. Voyvodalığın kurulması, yerel unsurlara yönelik siyasi, dini politikalar, daha uzak bölgelerin zaptında Yakutistan'ın rolü, Yakut oblastının iç idaresi, ticaret ve endüstri, yerli unsurların Moskova yönetimi altındaki durumları ele alınmıştır.

Sibiryaya kavimleri üzerine antropolojik-etnografik gözlem ve incelemelerden biri A.Middendorf'un *Puteşestvie Na Severe i Vostoke Sibiri*¹⁷⁰ adlı hacimli eserinin VI. Bölümü'nde *Korennye Jiteli Sibiri* (Sibiryaya Yerlileri) başlığı altında yer almaktadır. Asıl çalışmaları Sibiryaya'nın doğu ve kuzeyinin coğrafyası, jeolojisi, iklimi, bitki örtüsü ve faunası olan Middendorf, bu bölgelerde karşılaştığı çeşitli yerel unsurlar üzerinde antropolojik incelemeler ve özellikle kafatası ölçümleri de yapmıştır. 1843-1844 yıllarında Sibiryaya'nın kuzeyinde en ıssız bölgelerde dahi incelemeler yapmış olan araştırmacı, Ostyaklar, Yuraklar, çeşitli Samoyed grupları, Tunguzlar, Dolganlar ve Yakutların kafatası ölçümlerini yapmıştır. Eserinde Sibiryaya yerlileri hakkında genel antropolojik, etnografik, folklorik bilgiler verdikten sonra, Yenisey Ostyakları, Samoyedler (Yuraklar da dahil), Dolganlar, Tunguslar (Çin Tungusları) ve Yakutlar ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Eserin sonunda bu toplulukların antropolojik özelliklerini tasvir eden kadın erkek örneklere ait çizimler yer almaktadır.

Sibiryaya kavimleri üzerine yapılan antropolojik çalışmalardan birisi de K.İ.Goroşenko tarafından *Materiali Po Antropologii Sibiri*¹⁷¹ adıyla yayınlanmıştır. Bu eserde Soyotlar, Beltirler, Koyballar, Kaçınlar, Sagaylar, Kızıllar ve diğer melez Sibir kavimleri antropolojik yönlerden incelenmiştir. Kadın ve erkek 808 kişi denek olarak kullanılmıştır. Bunlardan 600'ü tasvir edilmiş ve fiziki ölçüme tabi tutulmuş ve sonuçlar büyük tablolar halinde verilmiştir. 94'ü melez (anne ve baba farklı soylara mensup) olmak üzere 208 kişinin ölçümleri yapılarak tablolarayansıtılmıştır.

Yenisey ve Tomsk vilayetlerinde derlenen Tatarca, Tunguzca masallar ile 1900'de Kuznetsk rayonunda gayri rus unsurların kültür hayatlarının araştırılması esnasında derlenen hikâye ve masallar Potanin'in redaktörlüğünde yayınlanmıştır¹⁷².

Çarlık Rusya döneminde Sibir kavimleri üzerine yapılan etnografik araştırmalar kapsamında Sibiryaya'ya sonradan yerleştirilen ve zamanla Avrupa Rusyasından farklı özellikler taşımaya başlayan Ruslar

¹⁶⁶ Vatslav L. Seroşevsk (1896), *Yakutu. Opit Etnografiçeskago İzsledovaniya*, S. Peterburg.

¹⁶⁷ Seroşevsk (1895), *Yakutskie Razskazi*, S. Peterburg.

¹⁶⁸ D. Koçnev (1889), *Oçerki Yuridiçeskago Bita Yakutov*, Kazan.

¹⁶⁹ M. A. Krasovskiy (1895), *Russkie v Yakutskoy Oblasti v XVII v*, Kazan.

¹⁷⁰ A. Middendorf, *Puteşestvie Na Severe i Vostoke Sibiri*, I (Orografiya, Geognaziya, Geografiya i Hidrografiya, Sanktpeterburg 1860), II (Orografiya i Geognaziya, Sanktpeterburg 1861), III (Klimat Sibiri, Sanktpeterburg 1862), IV (Rastitelnost Sibiri, Sanktpeterburg 1867), V (Sibirskaya Fauna, Sanktpeterburg 1877), VI (Korennye Jiteli Sibiri), Sanktpeterburg 1878.

¹⁷¹ K. İ. Goroşenko (1905), *Materiali Po Antropologii Sibiri*, Krasnoyarsk.

¹⁷² *Zapiski Krasnoyarskago Podotdela Vostočno-Sibirskago Otdela, Po Etnografii* (1906), Tom I, Vıpusk III, Tomsk.

ve diğerlerine de yer verilmiştir. Arhangelsk bölgesinde yaşayan Ruslarla ilgili etnografik, folklorik bir çalışma P.S.Efimenko¹⁷³ tarafından yapılmıştır. Bunun dışında Sibirya'da Rus hikâye ve masalları, şarkıları ve diğer folklorik materyaller A. V. Adrianov'un redaktörlüğünde yayınlanmıştır¹⁷⁴. Bu materyaller Minusinsk'te, Yenisey, Tomsk, Tobolsk vilayetleri sınırlarında, şehir, köy ve kasabalarda derlenmiştir.

Zabaykal bölgesi Verhneudinsk üyezdi ve köylerinde yaşayan "Staroobryadtsi" ya da "Semeyski" adlandırılan "Polonya göçmenleri" üzerine A. M. Selışev tarafından çalışma yapılmıştır¹⁷⁵. Aileleriyle iskân edildiklerinden *Semeyski* adlandırılan bu topluluk Belorusya'nın Gomelsk oblastından 1735'lerden başlamak üzere sonraki tarihlerde de Rusya tarafından Zabaykal bölgesine iskân edilen bir topluluktur. Selışev 1919'da İrkutsk Üniversitesi tarafından söz konusu topluluğun dil ve yaşam tarzını incelemek üzere görevlendirilmiştir. Topluluğun yaşadığı birçok köyde bulunan Selışev, meskenlerini, fiziki yapılarını, kıyafetlerini, geçim kaynaklarını, eğitim-öğretim biçimlerini, sağlık ve inançlarını, dil yapılarını incelemiş, eserinin sonuna fotoğraflar ilave etmiştir.

Sibirya'da Dini İnanç ve İnanışlar

Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Doğu Sibir Bölümü'nün çıkardığı *Zapiski* mecmuası bir sayısını *Şamanskiya Poveriya İnorodtsev*¹⁷⁶ başlığı altında Doğu Sibirya'da yaşayan yerel unsurların inanç ve inanışlarına ayırmıştır. Eser, Buryatlar, Yakutlar ve Minusinsk bölgesi yerel unsurlarının inançlarına ait farklı kişilerin yazdığı makalelerden oluşmaktadır. Sözkonusu makalelerde Buryat inançları, inançlarla ilgili folklorik öğeler, dini ritüeller, ritüellerde kullanılan enstrümanlar incelenmiş, Yakutlar ve Yakutlar arasında Şamanizm inanç ve uygulamaları analiz edilmiştir. Eserde konularla ilgili 10 adet resim ve tablo yer almaktadır.

P.P.Şimkeviç, Orta Amur Tunguz kabilelerinden olup gelenek ve inançlarını özgün haliyle korumuş olan Goldlar arasında Şamanizm'i, *Materialı Dlya İzuceniya Şamanstva u Goldov*¹⁷⁷ adlı dokümental eserinde incelemiştir. Şimkeviç, Goldlar arasında bulunmuş, özellikle 1895-1896 yılı kışında ikisi Tunguz Nehri'ne, birisi Habarovsk taraflarındaki Sepçik köyüne olmak üzere üç araştırma gezisi yapmıştır. Bu gezilerinde Gold Şamanlarına ve burhanlara ait çok miktarda kostüm elde ederek incelemiştir. Şaman ve onun Goldlar nezdinde önemi, Goldlarda defin ritüelleri ve ziyafet ile bu uygulamalarda Şamanın rolü, Şaman'ın şifa dağıtıcı özelliği, Goldlarda Burhanlar ve fonksiyonları, Burhanlarla ve Şaman kültürünün diğer ayinleri ile ilgili Gold hikâye ve rivayetleri ortaya konmuştur.

Yakutlarda Şamanizm'in gelişimini inceleyen V. F. Troşanskiy, *Evolutsiya Çernoy Veri (Şamanstva) u Yakutov*¹⁷⁸ adlı eserinde Yakutların inançlarını ve Şamanizm'i analiz etmiştir. Eserde, Yakutlara akraba kavimler ve onların yurtları, tabiat güçlerinin kişileştirilmesi ve dini düşüncelerin gelişimi, dünya ve insanoğlunun yaratıcısı tanrı ve onun güneşle ilişkisi, gökyüzü ve yeryüzü ile ilgili eski inanışlar, ruhlar ve fonksiyonları, hayat ve can (ruh) anlayışı, hastalık ve ölüm, kabir hayatı, canlılar ve ölümler arasındaki ilişkiler, defin, ata kültü, kurban sunma inanış ve ritüelleri ele alınmıştır. Şamanizm, Şamanlar, dini ayinlerde kullanılan enstrümanlar ve Şamanların kıyafetleri, ak ve kara Şamanlar incelenmiştir. Esere 10 adet Şaman kıyafeti, enstrümanı (buben), Yakutların Şamanı, Yakut aranasını resmeden çizimler ile Yakutça kısa bir sözlük ilave edilmiştir.

Rus Ortodoks Kilisesi Piskoposu ve Yaroslavsk ve Rostovsk Başpiskoposu Nikolay Fedoroviç İsakoviç (Arhiepiskop Nil) Doğu Sibirya'da 16 yıl misyonerlik faaliyetleri yürütmüştür. Çukçalar, Kamçadallar, Koryaklar, Yakutlar ve özellikle de Buryatlar üzerinde misyonerlik çalışmaları yapmış olan Nil, Doğu Sibirya'nın her tarafına seyahatler gerçekleştirmiş, Budist unsurlar arasında incelemeler yapmıştır. *Buddizm*¹⁷⁹ adlı eserinde Sibirya'nın yerel unsurları, inançları (Şamanizm, İslamiyet, Budizm) ve tarihsel kökenleri genel hatlarıyla değerlendirildikten sonra esas olarak Budizm anlatılmış, Budizm'in teorisi, uygulamaları üzerinde durulmuş ve Budizm ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bilhassa Amur'dan Lena'ya kadar Moğol-Buryat ve Tunguzlar arasında etkili olan Budizm'in Şamanizm'le mücadelesi, Budizm'in Sibirya'da yayılması ve kökleşmesi ortaya konulmuştur. Nil İsakoviç'in *Putevniya Zapiski* isimli Vyatka'dan İrkutsk'a,

¹⁷³ P. S. Efimenko (1877), *Materialı Po Etnografii Russkago Naseleniya Arhangelskoy Gubernii*, I (Opisani Vneşnyago i Vnutrinnyago Bitı), Moskva; *Materialı Po Etnografii Russkago Naseleniya Arhangelskoy Gubernii* (1878), II (Narodnaya Slovestnost), Moskva.

¹⁷⁴ *Zapiski Krasnoyarskago Podetdela Vostočno-Sibirskago Otdela Russkago Geografičeskago Obşestva Po Etnografii*, Red. A. V. Adrianov (1902), Tom I, Vipusk I, Krasnoyarsk; *Zapiski Krasnoyarskago Podetdela Vostočno-Sibirskago Otdela Russkago Geografičeskago Obşestva Po Etnografii*, Red G. N. Potanin (1906), Tom I, Vipusk III, Tomsk.

¹⁷⁵ A. M. Selışev (1920), *Zabaykalskie Staroobryadtsi. Semeyskie*, İrkutsk.

¹⁷⁶ *Şamanskiya Poveriya İnorodtsev Vostočnoy Sibiri* (1890), *Zapiski Vostočno-Sibirskago Otdela İRGO*, Tom II, Vipusk 2, İrkutsk.

¹⁷⁷ P. P. Şimkeviç (1896), *Materialı Dlya İzuceniya Şamanstva u Goldov*, *Zapiski Priamurskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografičeskago Obşestva*, Tom I, Vipusk II, Habarovsk.

¹⁷⁸ V. F. Troşanskiy (1902), *Evolutsiya Çernoy Veri (Şamanstva) u Yakutov*, Kazan. Eser Troşanskiy'nin ölümünden sonra E. K. Pekarski, N. F. Katanov, A. A. Naumov ve V. V. Popov'un esere ilmi - dokümanter katkılarıyla yayınlanmıştır.

¹⁷⁹ Nil Arhiepiskop (N.A) (1858). *Buddizm, Razsmatrivayemy v Otnoşeniy k Posledovatelyam ego, Obitayuşim v Sibiri*, Sanktpeterburg.

İrkutsk'tan Yakutistan'a, Yakutistan'dan tekrar İrkutsk'a yaptığı seyahatlerin notları¹⁸⁰ Sibirya'ya dair genel bilgiler vermesi yanısıra Sibirya'da Hıristiyanlık, kiliseler, manastırlar, misyonerlik çalışmaları ve yerel inançlarla ilgili teferruatlı bilgiler vermektedir.

Gondatti, antropolojik araştırmalar yapmak ve bununla ilgili materyal toplamak üzere 1885'te Kuzeybatı Sibirya'ya görevlendirilmiştir. Daha çok Samoyedlerin, Ostyakların ve Manzlar'ın yaşadığı ve tarihte Yugra ülkesi olarak bilinen bölgede faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Gondatti *Sledi Yazıçestva İnorodtsev Severo-Zapadnoy Sibiri*¹⁸¹ adlı eserinde araştırma yaptığı dönemde artık Hıristiyanlaşmış olmakla birlikte eski inançlarının (Şamanizm) halen güçlü tesiri altında bulunan Manzlar arasında paganist inanç izlerini araştırmıştır. Esere paganist inançlarından kalma halk inanışları ve rüya tabirlerinden derlemeler ile Kuzeybatı Sibirya yerel unsurları arasında yaygın ayı kültü üzerine bir yazı ilave etmiştir.

Potanin, Sibirya'da yerel unsurlar arasında inançlar ve halk inanışları üzerine araştırmalar yapmıştır. Güney Sibirya ve Kuzey Moğolistan'da yaşayan Şamanist unsurların halk hikâyeleri ve inanışlarına göre gökyüzü olaylarını dini-mitolojik bakımdan incelemiştir¹⁸². Gök cisimlerinin yönetimi, yağmurun yağdırılması, gök gürültüsünün çıkışı, yıldırımların çakması, bunların halkın dini hayat ve düşüncesindeki yerini ele almıştır. Masallar, hikâyeler, rivayetler, yer adları, şahıs adları, bütün folklorik zenginlikler ışığında Moğollar ve Şamanizm'in tesir ettiği diğer Sibirya halkları arasında mukayeseli analizler yapmıştır.

Zabaykal bölgesi etnografyası için yapılan bir araştırma ve bu araştırmayla ilgili materyaller N. Razumov ve İ. Sosnovskiy¹⁸³ tarafından yayınlanmıştır. Ortaya konan eserde, bölgenin nüfus yapısı, yerli kavimlerde uruğun (soy) anlam ve önemi ile Lamaizm ana başlıklar altında incelenmiştir. Bölgenin etnik yapısı, göçmenler (Ruslar) ve yerli kavimler (Tunguzlar ve Buryatlar) nüfus yönünden incelenmiştir. Yaşadıkları köy ve kasabalar, bağlı buldukları idareler, buralardaki tarihi geçmipleri, yaşam tarzları, eğitim durumları, inançları, fiziki ve akli kusurları, istatistiki verilere dayanılarak tablolarla ele alınmıştır. Tunguz ve Buryatların boy dağılımları ve bunların idare biçimleri ile boylar halinde yaşamın temel dinamikleri incelenmiş ve son olarak Zabaykal bölgesinde konar-göçer yerli unsurlar arasında Lamaizm tetkik edilmiştir.

Sibirya Ekonomisi Üzerine Araştırmalar

Çarlık döneminde Sibirya'da madenler, maden ocakları, fabrikalar, tarım ve hayvancılık, avcılık, ticaret vb. iktisadi alanla ilgili birçok araştırma yapılmıştır. Özellikle de altın ve diğer kıymetli madenler Sibirya'nın Çarlık Rusya ekonomisine en fazla katkı sağlayan zenginlikleri olarak araştırmacıların başlıca ilgi alanı olmuştur¹⁸⁴. XVIII. asrın başlarından itibaren Sibirya'da madencilik büyük gelişme kaydetmiştir. 1704'te Nerçinsk'te gümüş eritme fabrikaları, 1726'da Altay'da Kolvan bakır eritme fabrikaları kurulmuştur. 1744'te yine Altay'da zengin gümüş yatakları keşfedilmiştir¹⁸⁵. Özel şahıs ve şirketlere 1836'dan itibaren altın arama ve işletme izni verilmesinin ardından Yenisey'de altın arama faaliyetleri yoğunlaşmış, arama alanları genişletilip Verhne-Tunguz'a kadar yayılarak zengin yataklar keşfedilmiştir. Yenisey okruğu, Podkamenniy Tunguz ve Bolşoy Biryus Nehri sistemi altın yatakları bakımından ön plana çıkmıştır. Doğu Sibirya genel valilerinin girişimiyle Amur Nehri ve kollarında altın arama faaliyetleri hızlanmış, 1868'de Verhne-Amur Altın İşletmeleri şirketinin kurulmasıyla Amur'da altın işleri öne çıkarak Rus ekonomisinin ve bölgenin canlanmasında önemli rol oynamıştır.

Doğu Sibirya'da altın endüstrisini anlatan Albay Gofman'ın *O Zolotih Promislah Vostoçnoy Sibiri*¹⁸⁶ isimli eseri G. Noskov tarafından Almanca'dan Rusça'ya çevrilmiştir. Eserde özel şahıs ve şirketlere altın arama ve işletme izni verilmesinin ardından 1836'da Yenisey bölgesinde ve Verhne-Tunguz'da yapılan altın arama faaliyetleri anlatılmaktadır. Altın yataklarının keşfi, çalışanlar, çalışma şartları, elde edilen sonuçlar, altın üretiminin Sibirya ve Rusya ekonomisine katkıları ortaya konulmuştur. Baykal çevresinde ve daha başka yerlerde bizzat bu faaliyetlere iştirak etmiş olan Gofman'ın eserinde Yenisey okruğunda faaliyet gösteren özel maden işletmelerini gösteren harita, Bolşoy Biryus Nehir sisteminde keşfedilen altın madenlerini gösteren başka bir harita ile altın istihali ile ilgili istatistiki veriler de yer almaktadır.

¹⁸⁰ Nil Arhiepskop (N.A.) (1874), *Putevnyia Zapiski*, I-II, Yaroslavl.

¹⁸¹ N. L. Gondatti (1888), *Sledi Yazıçestva İnorodtsev Severo-Zapadnoy Sibiri*, Moskva.

¹⁸² G. Potanin (1882), "Gromovnik Po Poveryam i Skazaniyam Plemen Yujnoy Sibiri i Severnoy Mongoli", *Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveteniya*, CCXIX, S. Peterburg: s.116-167, 288-331.

¹⁸³ Visočayşe Uçrejdennaya Pod Predsedatelstvom Stats-Sekreteryia Kulomzina Kommissiya Dlya İzsledovaniya Zemlevladieniya i Zemlepolzovaniya v Zabaykalskoy Oblasti. Materiali. Vıpusk VI, Nasedenie, Znaçenie Roda u İnorodtsev i Lamazim, Sos. N. Razumov-İ. Sosnovskiy (1898), S. Peterburg.

¹⁸⁴ Doğu Sibirya maden ocakları ve altın işleri ile ilgili maden müfettişlerinin raporları için bkz, *Prilojenie Pervoe K Vıpusku 1 Sbornika Glavneyşih Offitsialnih Dokumentov Po Upravleniyu Vostoçnoy Sibiryu* (1884), Tom VII, Gornoe i Zolotoe Delo, İrkutsk Doğu Sibirya altın üretimi blançoları için bkz, *Prilojenie II K Vıpusku 1 Sbornika Glavneyşih Offitsialnih Dokumentov Po Upravleniyu Vostoçnoy Sibiryu* (1885), T.VII Gornoe Zolotoe Dela, İrkutsk; Sibirya maden endüstrisi, maden sanayicileri ve altın sanayicileri için hazırlanmış kısa bir rehber için bkz, M. V. Girbasov (1895), *Gornozavodskaya Promışlennost Sibiri*, Tomsk.

¹⁸⁵ *Kolonizatsiya Sibiri*, s.34.

¹⁸⁶ G. Polkovnik Gofman (1844), *O Zolotih Promislah Vostoçnoy Sibiri*, Terc. G. Kapitan Noskov, Sanktpeterburg.

Altay bölgesinin maden yataklarının tesbiti maksadıyla bölgede jeolojik incelemeler yapılmış ve bunların sonuçları yayınlanmıştır. Jeolojik araştırmalar için 1844'de Grigori Şurovsk tarafından Altay'a yapılan seyahat notlarında¹⁸⁷, tarihi ve istatistiki bilgiler yanısıra Altaylarda Kolivan-Voskresensk fabrikaları, altın maden ocakları hakkında bilgiler yer almaktadır.

Amur'da altın madenleriyle ilgili önemli araştırmalardan biri bizzat bu işlere dahil olan K.B.Çaplayevskiy'nin *Tayga i Zoloto*¹⁸⁸ adlı eseridir. Amur'da altın işlerinin tarihçesi, bunun için kurulan şirketler, Amur altınının Sibiryaya ve Rus ekonomisine katkıları, arama ve sondaj işlemlerinin nasıl yapıldığı ve rezervin nasıl tespit edildiği incelenmiştir. Eserin ana konusu altın olmakla birlikte Amur Nehri boylarında yaşayan yerel unsurların (Gilyaklar, Goldlar vd), inanç ve yaşam tarzlarına, Şamanizm ve Şaman ayinlerine, yerel unsurların geleneksel kutlama ve merasimlerine dair gözlemler de yer almaktadır. Eserde haritalar, Amur'dan görüntüler, altın arama amelîyesine dair resimler bulunmaktadır.

Semevskiy, *Raboçie Na Sibirskih Zolotih Promislah*¹⁸⁹ adlı eserinde Sibiryaya'da altın işletmelerinde, maden ocaklarında ve fabrikalarda çalışan işçilerin vaziyetini ele almıştır. 1891'de Sibiryaya'ya seyahat etmiş olan Semevskiy, Sibiryaya'nın hemen bir çok bölgesinde bulunmuş, bölgede altın işletmelerini ziyaret etmiş, yerel arşivlerde çalışmış, geniş bir bibliyografya taramıştır. Eserinde hukuki şartları, işçilerin çalışma saatlerini, aile hayatlarını, sağlık koşullarını, aldıkları ücretleri ve statülerini ortaya koymuştur.

Batı Sibiryaya'da devlet köylülerinin ve yerel unsurların ekonomik hayatına dair materyaller, Patkanov ve daha birçok araştırmacı tarafından yayınlanmıştır¹⁹⁰. Bu eserlerde Tümen ve Tobolsk vilayetleri dahilinde tarım, hayvancılık, orman işleri, balıkçılık, ticaret ve endüstriyel potansiyel ve faaliyetler ile ilgili bilgiler, istatistiki tablolar ve belgeler yer almaktadır. Batı Zabaykal bölgesinde tarım ve hayvancılık konuları Kryukov¹⁹¹ tarafından incelenmiştir. Sibiryaya'ya tarım köylülerinin iskânı için Rusya İçişleri Bakanlığı Göçmen Dairesi tarafından Sibiryaya'nın tarımsal bölgelerini ayrıntılı ele alan araştırmalar yaptırılmıştır¹⁹². Bu araştırmalar Batı Sibiryaya, Step Vilayeti, Turgay Oblastı, İrkutsk ve Priamur vilayetlerini içine almıştır.

Nikolay Novombergskiy'nin, *Po Sibiri*¹⁹³ adlı eseri, Sibiryaya'da ekonomik yapı, tarım-hayvancılık, köylü hukuku, halk eğitimi vb. birçok konuda makalelerden derlenmiş bir eserdir. Amur bölgesi İv. Noskov¹⁹⁴ tarafından ticaret, endüstri ve daha başka ekonomik ilişkiler bakımından ele alınmıştır. Rusya-Sibiryaya ticaretinin analizi, bu ticarete Sibiryaya demiryollarının ve nehir taşımacılığının önemi ile kar-zarar karşılaştırmaları Subbotin¹⁹⁵ tarafından ele alınmıştır.

Aleksandr Bıçkov'un *Oçerki Yakutskoy Oblasti*¹⁹⁶ adlı eseri Yakut Oblastı'nda Lena Nehri aşağılarında yaşayan Jigansk ulusunun balıkçılık faaliyetlerini anlatmaktadır. Bölgede balıkçılık endüstrisini gözlemlemek üzere 1897'de yaptığı seyahat notlarında Bıçkov, bölge halkının yaşam tarzına dair bilgiler de vermektedir. Çerkasov, 1856-1863 yıllarında Doğu Sibiryaya'daki avcılık deneyimlerini kaleme almıştır. Eserinde¹⁹⁷ avcılığın teknik taraflarını, av malzemelerini, Doğu Sibiryaya'da, steplerde ve ormanlarda yaşayan av hayvanlarının tasvirlerini, Sibiryaya'nın coğrafi özelliklerini, Sibiryaya avcılarına dair genel gözlemlerini anlatmıştır.

Golubev'in *Altay*¹⁹⁸ isimli eseri Altay bölgesinin ekonomik ve sosyal gelişmesini ele almaktadır. Eserde Altay'ın tarihi, tarım, hayvancılık, arıcılık, balıkçılık, madencilik, endüstri, ticaret, vergi sistemi, eğitim, sağlık, göç vb. konularda istatistiki veriler de yer almıştır. Altay araştırmalarının önemli isimlerinden biri olan S.İ. Gulyayev ve faaliyetleri eserde ayrı bir başlık altında anlatılmıştır. Altay'ın tarihi kronolojisinin ana hatlarıyla ortaya konduğu eserde, Çarlık döneminde Altay'a yapılan bilimsel araştırma seyahatlerinin tarihçesinde verilmiştir.

¹⁸⁷ Grigori Şurovsk (1846), *Geologičeskoe Putesestvoie Po Altayu*, Moskva.

¹⁸⁸ K. B. Çaplayevskiy (1899), *Tayga i Zoloto*, S. Peterburg.

¹⁸⁹ V. İ. Semevskiy (1898), *Raboçie Na Sibirskih Zolotih Promislah*, Tom I, S. Peterburg.

¹⁹⁰ S. K. Patkanov (1888), *Materiali dlya İzuçeniya Ekonomičeskago Bita Gosudarstvennih Krestyan i İnorodtsev Zapadnoy Sibiri*, Vıpusk I, S. Peterburg; Ayrıca bkz, P. İ. Sokolov - V. N. Goremkın 1889, *Materiali dlya İzuçeniya Ekonomičeskago Bita Gosudarstvennih Krestyan i İnorodtsev Zapadnoy Sibiri*, Vıpusk IV, S. Peterburg; Tobolsk ve Tomsk vilayetlerinde 1880-1890'lı yıllarda devlet köylülerinin tarım, hayvancılık ve orman işlerinin incelendiği başka bir eser için bkz, *Krestyanskoje Zemlepolzovanie i Hozyaystvo v Tobolskoy i Tomskoy Guberniyah, Ministerstva Gosudarstvennih İmuşestv* (1894), S. Peterburg.

¹⁹¹ N. A. Kryukov (1896), *Zapadnoje Zabaykale v Selskohozyaystvennom Otnoşenii*, S. Peterburg.

¹⁹² *Svedeniya O Zemledelçeskoy Polose Sibiri* (1901), Pereselçeskago Upravleniya, S. Peterburg.

¹⁹³ Nikolay Novombergskiy (1903), *Po Sibiri*, S. Peterburg.

¹⁹⁴ İv. Noskov (1865), *Amurskiy Kray*, Sanktpeterburg.

¹⁹⁵ A. P. Subbotin (1885), *Torgovniya Soobşeniya Vostoçnoy Rossii i Sibiri*, S. Peterburg.

¹⁹⁶ Aleksandr Bıçkov (1899), *Oçerki Yakutskoy Oblasti*, Tomsk.

¹⁹⁷ A. Çerkasov (1884), *Zapiski Ohotnika Vostoçnoy Sibiri 1856-1863*, S. Peterburg.

¹⁹⁸ P. A. Golubev (1890), *Altay*, Tomsk; Dağlık Altay bölgesi için ayrıca bkz, *Altay, Buduşaya Kaliforniya Rossii i Tsarstvoavaşie Na Altaye Poryadki*, Red. V. Otpety (1882), Leyptsig.

SONUC

Çarlık Rusya döneminde Sibirya araştırmaları XVIII. asrın ilk yarısında başladı ve XIX. asrın sonlarında zirveye ulaştı. İlk yapılan araştırmalar Sibirya'nun zenginliklerinin keşfine yönelik olup, içlerinde Alman kökenli olup Rusya'da yaşayan bilim adamlarının da bulunduğu çeşitli alanlarda uzman kişilerden oluşan büyük heyetlerle gerçekleştirildi. Tabiat bilimlerinden maden bilimlerine, tarih, dil, etnografya bilimlerinden antropolojiye kadar her alanda yetişmiş kişilerin oluşturduğu bu araştırma ve keşif heyetleri uzun yıllar, Sibirya'nın en ücra noktalarına kadar ulaşarak gözlem ve incelemeler yaptılar ve muazzam bir bilgi ve belge birikiminin oluşmasını sağladılar. Bu alışmalar sade bilimsel kaygılardan te, Sibirya'yı daimi olarak Rusya'nın bir parçasına dönüştürmek için gerekli hazırlıkların yapılmasına, tüm zenginliklerinin keşfine ve ileriye dönük ekonomik, sosyal ve siyasi planlamalara veri oluşturmak amacına dönük oldu.İmparatorluk İlimler Akademisi'nin tertip ettiği keşif ve araştırma heyetleri Sibirya'nın eski ve yeni yerleşim yerlerini, tarihi meknlarını, gllerini, nehirlerini, steplerini, köylerini, obalarını adeta karış karış taradılar ve tüm zenginliklerini kayıt altına aldılar. Bu heyetlerin doğa bilimlerine, tarihe, etnografyaya, arkeolojiye dair elde ettiği materyaller ve ortaya koyduğu araştırmalar sonraki Sibirya araştırmacılarının referans noktası oldu.

Sibirya araştırmalarının sistemli hale gelmesinde başta İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti (İmператорскаго Русскаго Географическаго Обществa) olmak üzere Rusya'nun değişik bilim ve kültür merkezleri etkili oldu. Söz konusu cemiyetin Sibirya Bölümü'nün faaliyete geçmesi bu araştırmalara yeni bir ivme kazandırdı. Çarlık döneminde Rusya'da çıkan çeşitli süreli dergilerde, Sibirya zerine yapılan araştırmalar yayımlandığı gibi, sadece Sibirya araştırmalarına yer veren *Sibirskiy Vestnik*, *Zapiski* (İRGO), *Aziatskiy Vestnik*, *Sibirskiy Sbornik*, *Sbornik Gazeti Sibir* gibi dergiler Sibirya araştırmalarını geniş kitlelere duyurdu.Sibirya araştırmalarında Rusya İlimler Akademisi, Petersburg Üniversitesi, Moskova Üniversitesi, İmparatorluk Arheografi Komisyonu ve Rusya'daki diğer eğitim ve bilim kurumlarının büyük katkıları oldu.Ayrıca Rusya'da devlet kurumlarının (İçişleri, Tarım, Hazine Bakanlıkları) destekleri, Sibirya'da vazifeli yerel idarecilerin, din adamlarının bu konuda gayretleri Sibirya araştırmalarını teşvik etti.

Çarlık dönemi Sibirya araştırmalarında Miller, Fişer, Slovtsov, Yadrintsev, Radlov, Katonov ve daha birçok isim ne çıkararak Sibirya'nın tarihi, etnografyası, arkeolojisi, folklor ve daha birçok sahada yaptığı araştırmalarla önemli eserlere imza attılar.arlık döneminde yapılan araştırmalarla Sibir Rus tarihine ait bol miktarda kaynak eser ortaya çıkarıldı, arşivsel materyaller, vekyınameler, raporlar ve diğer kaynak eserler bazen müstakil bazen de araştırma eserleri içerisinde neşredildi. Sibir Hanlığı tarihi, Sibirya'nın Rus hâkimiyetine girişi ve Rus mstemlekesine dönüşmesi süreci, XIX. asrın sonlarına kadar takip edilen siyasi, askeri, sosyal politikalar üzerine kapsamlı araştırma ve incelemeler yapılarak eserler neşredildi. Sibirya tarihinde rol oynayan kişilere dair biyografik eserler ortaya kondu.Sibirya'nın Ruslar tarafından isknn ortaya koyan araştırmalar yapıldı. Sibirya'ya sürgünlerle ilgili araştırma eserleri, hatıratlar, siyasi sürgünlerin hikyesini anlatan eserler yayımlandı. Batı Sibirya ve Doğu Sibirya ya da bu bölgeler içerisinde bulunan Şehirler (Tobolsk, Tomsk, Surgut, İrkutsk, Yeniseysk, Yakutsk) zerine müstakil araştırmalar yapıldı. Sibirya tarihine dair bibliyografik eserler, Sibirya'yı tanıtan rehber eserler, arşiv kılavuzları neşredildi.

Sibirya'da yaşayan yerli Türk, Moğol ve diğer kavimlerin dil, tarih, edebiyatları üzerine araştırma ve derleme alışmaları, Sibirya arkeolojisi, Sibirya'nın sosyal, ekonomik, dini hayatı üzerine araştırma ve incelemeler yapılarak kıymetli eserler ortaya kondu. Bu eserler içerisinde bol miktarda görsel ve istatistiksel veriler neşredildi.Etnografya, folklor çalışmaları sadece yerel unsurlarla sınırlı kalmadı. Sibirya'ya sonradan yerleştirilen göçmen Ruslar zerine de benzer araştırmalar yapıldı.Batılı ya da Rus seyyahların, Asya'yı keşfe ıkanların Sibirya anlatımları, intibaları, başlarından geçen maceralar, Sibirya'ya, Sibirya'daki yerel unsurların hayatına dair verdikleri bilgiler, o zamana kadar Batı leminde pek bilinmeyen yeni bir dünyayı gözler önüne serdi.

Rusların Sibirya'da misyonerlik faaliyetlerini, kilise ve manastırların kuruluşunu, Hıristiyan-Ortodoks inancının Sibirya'ya taşınmasını anlatan eserler, Sibirya'da faaliyet gösteren din adamlarına ait bilgiler, Sibirya'da yerel inançlara karşı yürütülen mücadele ve bu faaliyetlerle ilgili bilgi ve dokümanlar ortaya kondu.Ekonomik, bilimsel araştırmalar yapıldı ve bölgenin zirai, ticari, endüstriyel yapısı incelendi. Tarım, hayvancılık, ticaret, avcılık, balıkçılık, madencilik üzerine kapsamlı araştırmalarla ekonomik potansiyel ortaya çıkarılarak bunun hem Rusya'nın hem de Sibirya'nın ekonomik ve sosyal hayatına tesirleri ortaya konuldu. Bunlar içerisinde altın sanayi ve diğer kıymetli madenler üzerine yapılan çalışmalar ne ıktı.

Günümüzde Sibirya araştırmaları adına neler yapılabileceğine dair bazı tespit ve önerilerde bulunmak gerekirse; Sibir Hanlığı tarihi zerine Ruslar tarafından birçok araştırma-inceleme yapılmış olmakla birlikte gerek Rus ana kaynakların verdiği çelişkili ve fanatizm yüklü bilgilerden, gerekse arlığın resmi ideolojik görüşünün tesirinden dolayı bu çalışmaların birçok sorunu barındırdığı anlaşılmaktadır. Bu

durum dikkate alınarak mükemmel bir Sibir Hanlığı tarihi yazılmalıdır ve bu sadece Küçüm Han dönemiyle sınırlı kalmayarak hanlığın kurulduğu tarihten itibaren ele alınmalıdır. Küçüm Han hakkında ayrıca biyografik bir eser yazılmalıdır.

Çarlık döneminde ortaya konan eserler üzerinde tercüme faaliyetleri yapılmalıdır. Rusların Sibir vekâinamelerinin izahlı tercümeleri, Sibiryâ'da seyahat eden gerek Rus gerekse Avrupa kökenli araştırmacıların Sibiryâ seyahatnâmelerinin tercümeleri tarih, coğrafya, etnografya, dil ve kültür sahalarında zengin bilgiler sunacaktır. Sibir Hanlığı ve Sibiryâ tarihi üzerine kaynak niteliği kazanmış olan Miller'in, Fişer'in ya da Slovtsov'un araştırma eserleri tercüme edilmelidir.

Rus kaynakların verdiği bilgiler süzülerek Sibiryâ'da yaşayan Türk-Tatar topluluklarının tarihleri, dilleri, kültürleri, etnografik ve antropolojik hususiyetleri üzerine müstakil çalışmalar yapılmalı ve Çarlık döneminde uygulanan politikaların sonuçları ortaya çıkarılmalıdır. Rusların Sibiryâ'da Çarlık döneminde uyguladığı misyonerlik faaliyetleri, Türk-Tatar topluluklarının nüfus yapıları, İç Rusya'dan göçürülen Rus nüfus ve iskân politikaları, Sibiryâ'nın ekonomik zenginlikleri ve bu alanda Çarlık döneminde yürütülen ekonomik faaliyetler müstakil çalışmalar halinde ele alınmalıdır.

KAYNAKÇA*

- ALEKSEY MARTOS (1827), *Pisma o Vostochnoy Sibiri*, Moskva.
- Altay,Buduşaya Kaliforniya Rossii i Tsarstvovaniye Na Altaye Porjadki, Red. V. Otpetiy, Leyptsig (1882).
- ANDRİYEVIÇ, V (1889), *İstoriya Sibiri*, I-II, Peterburg.
- (1887), *Kratkiy Oçerk İstoriî Zabaykalya*, S.Peterburg.
- (1889), *Sibir v XIX Stoletii*, I-II, S.Peterburg.
- (1889) *İstoriçeskiy Oçerk Sibiri Po Danum Predstavlyayemum Polnum Sabraniem Zakonov*, II (İrkutsk 1886), III (Tomsk 1887), IV (S.Peterburg 1887), V, Krasnoyarsk.
- ANUÇİN, E. N (1873), *İzsledovaniya O Protseste Soslanmih v Sibir v Periode 1827-1846 godov*, S.Peterburg.
- ARHİMANDRİT MELETİ (1875), *Drevniya Tserkovniya Gramoti Vostočno-Sibirskago Kraya (1653-1726) i Seedeniya o Dauriskoy Missii*, Kazan.
- ATLASİ, Hadi (1993), *Sibir Tarihi, Söyembike, Kazan Hanlığı, Tatarstan Kitap Neşriyatı*, Kazan.
- BARTENEV, Viktor (1896), *Na Kraynem Severo-Zapade Sibiri. Oçerki Obdorskago Kraya*, S.Peterburg.
- BIÇKOV, Aleksandr (1899), *Oçerki Yakutskoy Oblasti*, Tomsk.
- BUTSİNSKIY, P. N (1893), "Mangazeya i Mangazeysskih Üyezd (1601g-1645g)", *Zapiski İmperatorskoy Harkov. Üniver*, Vıpusk I, s.33-98.
- (1893), "Surgut i Surgutskiy Üyezd (1594g-1645g)", *Zapiski İmperatorskoy Harkov. Üniver*, Vıpusk II, s.57-84.
- (1889), *Zaselenie Sibiri i Bit Perovh Yeya Naselnikov*, Harkov.
- ÇAPLAYEVSKIY K. B (1899), *Tayga i Zoloto*, S. Peterburg.
- ÇERKASOV, A (1884), *Zapiski Ohotnika Vostochnoy Sibiri 1856-1863*, S. Peterburg.
- ÇMIREV, N (1884), *Ataman Voljskih Razboynikov Ermak, Knyaz Sibirskiy. İstoriçeskiy Roman İz Vremen İoanna Groznago*, Moskva.
- DMİTRİYEVIÇ, Aleksandr (1892), *Permskaya Starina. Sbornik İstoriçeskih Statey i Materialov Preimuzestvenno O Permskom Krae, Stroganovı i Ermak*, Vıpusk IV, Perm.
- (1894), *Permskaya Starina. Sbornik İstoriçeskih Statey i Materialov Preimuzestvenno O Permskom Krae, Pokorenie Ugorskih Zemel i Sibiri*, Vıpusk V, Perm.
- EİMENKO, P. S (1877), *Materiali Po Etnografii Russkago Naseleniya Arhangelskoy Gubernii*, I (Opisani Vneşnyago i Vnutrinnyago Bita), Moskva.
- (1878), *Materiali Po Etnografii Russkago Naseleniya Arhangelskoy Gubernii*, II (Narodnaya Slovestnost), Moskva.
- ETTSEL, A. Fon-G.Vagner (1865), *Puteşestvie Po Sibiri i Prileganyşim k ney Stranam Tsentralnoy Azii*, Terc. N. Deppis, Sanktpeterburg.
- FİŞER, İogann Ebergard (1774), *Sibirskaya İstoriya s Samogo Otkritiya Sibiri do Zavoyevaniya Sey Zemli Rossiyskim Orujiyem*, Sanktpeterburg.
- GAGEMEYSTER, Yu. A (1854), *Staticheskie Obozrenie Sibiri*, I-III, Sanktpeterburg.
- GEDENŞTORM, M (1830), *Otrvoki o Sibiri*, Sanktpeterburg.
- GEORG KENNAN (1896), *Koçevnaya Jizn v Sibiri*, S.Peterburg.
- GİRBASOV, M. V (1895), *Gornozavodskaya Promişlennost Sibiri*, Tomsk.
- GOFMAN, G. Polkovnik (1844), *O Zolotih Promislah Vostochnoy Sibiri*, Terc. G. Kapitan Noskov, Sanktpeterburg.
- GOLOVAÇEV, P (1905), *Sibir. Priroda. Lyudi. Jizn*, Moskva.
- GOLUBEV, P. A (1890), *Altay*, Tomsk.
- GOMBOEV, D. G (1890), *Skazaniya Burjat*, İrkutsk.
- GONDATTİ, N. L (1888), *Sledı Yazışestva Inorodtsev Severo-Zapadnoy Sibiri*, Moskva.
- GOROŞENKO, K. İ (1905), *Materiali Po Antropologii Sibiri*, Krasnoyarsk.
- GÖMEÇ, Saadettin (2000), *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- HANGALOV, M. N (1903), *Balaganskiy Sbornik*, Red. G. N. Potanin, Tomsk.
- İNAN, Abdülkadir (1998), *Makaleler ve İncelemeler*, II, TTK, Ankara.
- (1976), "Sibiryâ Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, TKAE, Ankara, s.1272-1282.
- İOGANN GOTTLİB GEORGI (1777), *Opisanie Vselh v Rossiyskom Gosudarstve Obıtayuşışih Narodov, Tak je ih Jiteyskih Obrıyadov, Ver, Obıknoveniy, Jılış, Odejı i Proçih Dostopamyatnostey*, III (Semoyadskie, Mandjurskie i Vostoçnie Sibirskie Narodi), Sanktpeterburg.
- İONİN, A. A (1895), *Novnyia Danıniya K İstorii Vostochnoy Sibiri XVII Veka*, İrkutsk.
- İrkutsk. Materialı Dlya İstorii Goroda XVII i XVIII Stoletii (1883), Moskva.
- KARAMZİN (1821), *Nikolay Mihayloviç,İstoriya Gosudarstva Rossiyskago*, IX, Sanktpeterburg.
- KATANOV, N. F (1901), *Otçet o Poezdke v Minusinskiy Üyezd Yeniseyskoy Gubernii*, Uçenıya Zapiski İmperatorskago Kazanskago Universiteta, LXVIII, May-İyun, Kazan: s.1-58.
- KAUFMAN, A. A (1901), *Materiali Po Voprosu o Kolonizatsionnoy Vmestimosti Priamurskago Kraya. Otçet*, S.Peterburg.
- (1905) *Po Novum Mestam (Oçerki i Puteviya Zametki)*, S.Peterburg.
- KAYDANOV, N (1888), *Sistematiçeskiy Katalog Delam Sibirskago Prikaza, Moskovskago Kommisarstva i Drugih Bitişih Uçrejdeniy Po Çasti Promişlennosti i Torgovli*, S.Peterburg.
- KİRYAKOV, V. V (1902), *Oçerki Po İstorii Pereselçeskiego Dvijeniya v Sibir*, Moskva.
- KOÇNEV, D (1889), *Oçerki Yuridičeskiego Bita Yakutov*, Kazan.
- Kolonizatsiya Sibiri v Soyjazi c Obşim Pereçelçeskim Voprosom* (1900), Komitet Sibirskoy Jeleznoy Dorogi, S.Peterburg.

* Burada verilen kaynaklar sadece bu araştırmada kullanılmış olan kaynaklardır.

- KORNİLOV, A. M, *Zamecaniya o Sibiri* (1828), Sanktpeterburg.
- KRASOVSKIY, M. A (1895), *Russkie v Yakutskoy Oblasti v XVII v*, Kazan.
- KRIVOŞAPKIN, M. F (1865), *Yeniseyskiy Okrug i Ego Jizn*, S.Peterburg.
- KROL, M. A (1895), *Bracnoe Pravo Inorodtsev Selenginskago Okrug*, İrkutsk.
- KRYAKOV, V. V (1902), *Oçerki Po İstorii Pereselençeskago Dvijeniya v Sibir*, Moskva.
- KRYUKOV N. A (1896), *Zapadnoe Zabaykale v Selskohozyaystvennom Otnoşeniü*, S. Peterburg.
- KULEŞOV, V (1894), *Nakazi Sibirsikim Voyevodam v XVII Veke, İstoriçeskiy Oçerk*, Bolgrad.
- KURAT, Akdes Nimet - Ahmet Temir (1976), "Sibir (Sibirya) Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, TKAE, Ankara: s.957-968.
- LATKIN, N. V (1892), *Yeniseyskaya Guberniya Yeya Proşloe i Nastoyşee*, S.Peterburg.
- MAAK, R (1859), *Puteşestvie Na Amur*, Sanktpeterburg .
- (1861), *Puteşestvie Po Doline Reki Ussuri*, I-II, S.Peterburg
- (1883), *Vilyuyskiy Okrug Yakutskoy Oblasti*, S.Peterburg.
- MAKSİMOV, S (1864), *Na Vostoke Poezdka Na Amur (1860-1861). Dorojniya Zametki i Vospominaniya*, Sanktpeterburg .
- (1871) *Sibir i Katonga*, I-III, S.Peterburg.
- MAKSİMOVIÇ, K. İ *Amurskiy Kray* (1862), Sanktpeterburg.
- MAMEYEV, S. N (1894), *Rukopisi Biblioteki Tobolskago Gubernskago Muzeya za XVII i Peruyu Çetvert XVIII Stoletii*, Vıpusk I, (1621-1645), Tobolsk.
- MAMONOV, A. İ. Dmitriyev (1905), *Dekabristi v Zapadnoy Sibiri*, S.Peterburg.
- (1900) *Putevoditel Po Velikoy Sibirskoy Jeleznoy Doroge*, S. Peterburg.
- MAYDEL, Baron Gergard (1894), *Puteşestvie Po Severe-Vostoçnoy Çasti Yakutskoy Oblasti v 1868-1870 godah*, Terc. V. I. Bianki, Sanktpeterburg.
- MEJOV, V.İ. (1903), *Sibirskaya Bibliyografiya. Ukazatel Knig i Statey O Sibiri*, I-III, S.Peterburg.
- (1892), *Sibirskaya Bibliyografiya. Ukazatel Knig i Statey O Sibiri*, S.Peterburg.
- MİDDENDORF, A (1860), *Puteşestvie Na Severe i Vostoke Sibiri*, I, Sanktpeterburg .
- (1861), *Puteşestvie Na Severe i Vostoke Sibiri II*, Sanktpeterburg.
- (1862), *Puteşestvie Na Severe i Vostoke Sibiri III*, Sanktpeterburg.
- (1867), *Puteşestvie Na Severe i Vostoke Sibiri IV*, Sanktpeterburg.
- (1877), *Puteşestvie Na Severe i Vostoke Sibiri V*, Sanktpeterburg.
- (1878), *Puteşestvie Na Severe i Vostoke Sibiri VI*, Sanktpeterburg.
- MİLLER, Gerard Friderik (1750), *Opissanie Sibirskago Tsarstva*, Kniga Pervaya, Sanktpeterburg.
- NEBOLSIN, Pavl (1849), *Pokorenje Sibiri*, Sanktpeterburg.
- NİKOLEV, İ. N (1886), *Sibirskie Goroda. Materiali Dlya İstorii XVII i XVIII Stoletiy*, Moskva.
- NİL ARHİEPİSKOP (1858), *Buddizm, Razmatrıvayemy v Otnoşeniy k Posledovatelyam ego, obitayuşim v Sibiri*, Sanktpeterburg.
- (1874) *Puteşestvie Zapiski*, I-II, Yaroslavl.
- NOSKOV, İv (1865), *Amurskiy Kray*, Sanktpeterburg.
- NOVOMBERSKIY Nikolay (1903), *Po Sibiri*, S. Peterburg.
- OGLOBLİN, N. N (1892), *İstoçniki Çerteynoy Knigi Sibiri Semena Remezova*, S.Peterburg.
- (1895), *Obozrenie Stolbtsov i Knig Sibirskago Prikaza (1592-1768)*, Çast Pervaya, Moskva.
- (1900), *Obozrenie Stolbtsov i Knig Sibirskago Prikaza (1592-1768)*, Çast Tretya, Moskva.
- (1902), *Obozrenie Stolbtsov i Knig Sibirskago Prikaza (1592-1768)*, Çast Çetvertaya, Moskva.
- OKSENOV, A. V (1886), "Ermak Timofeyevič v İstoriçeskih Pesnyah Russkago Naroda", I, *Sibirskiy Sbornik*, Kniga I, S. Peterburg: s.75-92.
- (1886), "Ermak Timofeyevič v İstoriçeskih Pesnyah Russkago Naroda", II, *Sibirskiy Sbornik*, Kniga II, S.Peterburg: s.44-61.
- (1887), "Služi i Vesti O Sibiri Do Ermaka", *Sibirskiy Sbornik*, Kniga IV, S. Peterburg: s.108-116.
- OLFERYEV, S (1899), *Sibir. Oçerk Zavoyevaniya i Zaseleniya Sibiri*, Moskva.
- OSOKIN, Georgi M (1906), *Na Granitse Mongolii. Oçerki i Materiali k Etnografii Yugo-Zapadnago Zabaykalya*, S.Peterburg .
- Pamyatnaya Knijka Zapadnoy Sibiri* (1881), Omsk.
- Pamyatniki Sibirskoy İstorii XVIII Veka* (1882), I, 1700-1713, Red. A. İ. Timofeyev, Peterburg.
- Pamyatniki Sibirskoy İstorii XVIII Veka* (1885), II, 1713-1724, Red. A. İ. Timofeyev, S. Peterburg.
- PATKANOV, S (1911), *O Priroste Inorodçeskago Naseleniya Sibiri*, S.Peterburg.
- PESTOV, İ (1833), *Zapiski ob Yeniseyskoy Gubernii Vostoçnoy Sibiri 1831 goda*, Moskva.
- PETR SİMON PALLAS (1778), *Puteşestvie Po Raznim Provintsiyam Rossiyskago Gosudarstva*, Sanktpeterburg.
- POTANİN, G. N (1867), *Materiali Dlya İstorii Sibiri*, Moskva.
- (1882), "Gromovnik Po Poveryam i Skazaniyam Plemen Yujnoy Sibiri i Severnoy Mongolii", *Jurnal Ministerstva Narodnago Proşveşeniya*, CCXIX, S.Peterburg: s.116-167, 288-331.
- PIPIN, A (1888), "Sibir i İzledovaniya Yeya", *Vestnik Evropy*, Tom III, Sanktpeterburg: s.195-238.
- POTANIÑA, A. V. (1895), *İz Puteşestviy Po Vostoçnoy Sibiri, Mongolii, Tibetu i Kitayu. Sbornik Statey*, Moskva.
- PRİKLONSKIY, V. I. (1893), *Materiali Dlya Bibliyografii Yakutskoy Oblasti*, İrkutsk.
- (1896), *Letopis Yakutskago Kraya*, Krasnoyarsk.
- Puteşestvie Miss Marsden v Yakutskuyu Oblast* (1892), Moskva.
- PUTSİLLO, M. P (1879), *Ukazatel Delam i Rukopisyam Otnoşayşimsya Do Sibiri*, Moskva.
- RADLOV, V. V (1866), *Obraztsi Narodnoy Literaturi Tyurskih Plemen Jivuşşih v Yujnoy Sibiri i Dzungarskoy Stepı*, I, Sanktpeterburg.
- (1868), *Obraztsi Narodnoy Literaturi Tyurskih Plemen Jivuşşih v Yujnoy Sibiri i Dzungarskoy Stepı*, II, Sanktpeterburg.
- (1907), *Obraztsi Narodnoy Literaturi Tyurskih Plemen* (Derleyen ve tercüme eden N. F. Katanov), IX, S. Peterburg.
- (1884), *Etnografıçeskiy Obzor Tyurskih Plemen Sibiri i Mongolii*, Leipsig .
- (1891), *Sibirskiya Drevnosti*, Tom I, Vıpusk II, Sanktpeterburg.
- (1902), *Sibirskiya Drevnosti*, Tom II, Vıpusk I, S. Peterburg .
- (1894-1899), *Drevnetyurskie Nadpisi Mongolii*, Vıpusk I-II, S. Peterburg.
- (1976), *Sibirya'dan (Seçmeler)*, Çev. Ahmet Temir, İstanbul.
- Razskazi O Zapadnoy Sibiri ili O Guberniyah Tobolskoy i Tomskoy, i Kak Tam Jivut Lyudi*, Moskva 1898.
- Rossiya. Polnoe Geografıçeskoe Opisanie Naşego Oteçestva*, XVI (Zapadnaya Sibir), Red. V. P. Semenov İyan-Şanskiy, S.Peterburg 1907.
- Sbornik Glavneşşih Offitsialnih Dokumentov Po Upravleniyu Vostoçnoy Sibiryu* (1884), Tom II, Vıpusk III, İrkutsk.
- Sbornik Glavneşşih Offitsialnih Dokumentov Po Upravleniyu Vostoçnoy Sibiryu* (1884), Tom III, Vıpusk III, İrkutsk.
- Sbornik Glavneşşih Offitsialnih Dokumentov Po Upravleniyu Vostoçnoy Sibiryu* (1884), Tom III, Vıpusk IV, İrkutsk.
- Sbornik Glavneşşih Offitsialnih Dokumentov Po Upravleniyu Vostoçnoy Sibiryu* (1884), Tom IV, Vıpusk II, İrkutsk.
- Sbornik Glavneşşih Offitsialnih Dokumentov Po Upravleniyu Vostoçnoy Sibiryu* (1883), Tom V, Vıpusk I, İrkutsk.

- Sbornik Glavnykh Ofitsialnykh Dokumentov Po Upravleniyu Vostochnoy Sibiry*, Tom V, Vypusk II, Irkutsk 1883.
- Sbornik Glavnykh Ofitsialnykh Dokumentov Po Upravleniyu Vostochnoy Sibiry* (1883), Tom VI, Vypusk I, Irkutsk.
- Sbornik Glavnykh Ofitsialnykh Dokumentov Po Upravleniyu Vostochnoy Sibiry* (1884), Tom VII, Vypusk I, Irkutsk.
- Sbornik Glavnykh Ofitsialnykh Dokumentov Po Upravleniyu Vostochnoy Sibiry* (1884), Tom VII, Vypusk II, Irkutsk.
- Sbornik Glavnykh Ofitsialnykh Dokumentov Po Upravleniyu Vostochnoy Sibiry* (1884), Tom VIII, Irkutsk.
- SELJŠEV, A. M (1920), *Zabaykalskie Starobryadtsi. Semeyskie*, Irkutsk.
- SEMEVSKIY V. I (1898), *Rabocie Na Sibirskih Zolotih Promslah*, Tom I, S. Peterburg.
- SEROŠEVSK, Vatslav. (1895), *Yakutskie Razskazi*, S. Peterburg.
- (1896), *Yakuti. Opit Etnograficeskago Izsledovaniya*, S. Peterburg.
- Sibir i Velikaya Sibirskaya Jeleznyaya Doroga* (1893), S. Peterburg.
- Sibirskiya Letopisi* (1907), Imperatorskoy Arheograficeskoy Komissii, S. Peterburg.
- Sistematičeskij Ukazatel Statej Kasnyšihsya Materiala Azii* (1898), Irkutsk: s.57-131.
- SLOVTSOV, P. A (1834), *Progulki Vokruge Tobolska v 1830g*, Moskva.
- (1886), *Istoriceskoe Obozrenie Sibiri*, I-II, S. Peterburg.
- SOLOVYEV, Sergey Mihaylovič (1877), *Istoriya Rossii s Drevneyših Vremen*, VI, Moskva.
- SPASSKI, Grigori (1822), *Povestvovanie O Sibiri. Sibirskiy Vestnik*, XVII-XVIII, Sanktpeterburg.
- (1824), *Sibirskaya Letopis Savva Esipova, Sibirskiy Vestnik*, I, 1824, Sanktpeterburg.
- (1823), "Nacertaniye Geograficeskago Opisaniya Sibiri i Yeya Ostrovov", *Sibirskiy Vestnik*, III, Sanktpeterburg; s.127-144.
- , *Sibirskiy Vestnik*, I-XX (1818-1822), I-IV (1823), I-IV (1824) Sanktpeterburg.
- (1827), *Aziatskiy Vestnik*, İyul-Dekabr 1825 Sanktpeterburg 1825, Yanvar-İyun 1826 Sanktpeterburg, İyul-Dekabr 1826 Sanktpeterburg.
- (1849), *Spisok s Čerteja Sibirskiya Zemli*, Moskva.
- (1821), *Letopis Sibirskaya*, Sanktpeterburg.
- STAHEYEV, D. I (1869), *Za Baykalom i Na Amure, Puteviya Kartini*, S. Peterburg.
- STEPANOV (1835), *Yeniseyskaya Guberniya*, I-II, Sanktpeterburg.
- SUBBOTIN, A. P (1885), *Torgovniya Soobšeniya Vostochnoy Rossii i Sibiri*, S. Peterburg.
- SUKAČEV, V. P (1891), *İrkutsk. Ego Mesto i Značenie v İstorii i Kulturnom Razvitii Vostochnoy Sibiri*, Moskva.
- Svedeniya o Sibiri, Selskiy Vestnik*, (1897) S. Peterburg.
- Svedeniya o Zemledelečeskoy Polose Sibiri* (1901), Pereselenčeskago Upravleniya, S. Peterburg.
- Šamanskiya Poveriya Inorodtsev Vostochnoy Sibiri* (1890), *Zapiski Vostočno-Sibirskago Otdela IRGO*, Tom II, Vypusk 2, Irkutsk.
- ŠEGLOV, İ. V (1882), *Hronologičeskij Perečen Vajneyših Dannih İz İstorii Sibiri 1032-1882g.g.*, Irkutsk.
- ŠERBAČEV, A (1898), *Višoçayše Učrejdennaya Pod Predsedatelstvom Stats-Sekreterya Kulomzina Kommissiya Dlya İzsledovaniya Zemlevladieniya i Zemlepolzovaniya v Zabaykalskoy Oblasti. Materiali. Vypusk V, İstoriceskiya Svedeniya*, S. Peterburg.
- ŠIMKEVIČ, P. P (1896), *Materiali Dlya İzučeniya Šamanstva u Goldov*, *Zapiski Priamurskago Otdela Imperatorskago Russkago Geograficeskago Obšestva*, Tom I, Vypusk II, Habarovsk.
- ŠLYAKOV, N. V (1901), "Ermak Timofeyevič Letom 1581 goda", *Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveteniya*, CCCXXXVI, İyul 1901, S. Peterburg: s.33-45.
- ŠUKIN, N. S (1833), *Poezdka v Yakutsk*, St. Peterburg.
- ŠUROVSK Grigori (1846), *Geologičeskoe Puťesestvie Po Altayu*, Moskva.
- TAŠAÇIL, Ahmet (2003), *Gök-Türkler*, I, TTK, Ankara.
- TİTOV, A (1890), *Sibir v XVII Vek. Sbornik Starinnykh Russkiy Statej o Sibiri, Prilejajših K Ney Zemlyah*, Moskva.
- TROŠANSKIY, V. F (1902), *Evolutsiya Černoy Veri (Šamanstva) u Yakutov*, Kazan.
- USTRIALOV, N. G (1842), *İmenitue Lyudi Stroganov*, Sanktpeterburg.
- VAGIN, Vsevolod İvanovič (1872), *Istoriceskiya Svedeniya o Deyatelnosti Grafa M.M. Speranskago v Sibiri, s.1819 po 1822 god*, I-II, S. Peterburg.
- VERBITSKIY, V. I (1898), *Altayskie Inorodtsi. Sbornik Etnograficeskiy Statej i İzsledovaniy Altayskago Missionera Protoiereya V. I. Verbitskago*, Red. A. A. Ivanovskiy, Moskva.
- (1869), *Kratkaya Grammatika Altayskago Yazıka*, Red. N. İ. İlminskiy, Kazan.
- (1884), *Slovar Altayskago i Aladagskago Nareçii Tyurkskago Yazıka, Pravoslavnago Missionerskago Obšestva*, Kazan.
- Višoçayše Učrejdennaya Pod Predsedatelstvom Stats-Sekreterya Kulomzina Kommissiya Dlya İzsledovaniya Zemlevladieniya i Zemlepolzovaniya v Zabaykalskoy Oblasti. Materiali. Vypusk VI, Naselenie, Značenie Roda u Inorodtsev i Lamazin*, Sos. N. Razumov-İ. Sosnovskiy (1898), S. Peterburg.
- YADRINTSEV, N. M (1885), *Literaturny Sbornik*, S. Peterburg.
- (1892), *Sibir Kak Koloniya v Geograficeskom, Etnograficeskom i İstoriceskom Otnošenii*, S. Peterburg.
- (1891), *Sibirskie Inorodtsi, İh Bit i Sovremennoe Polojenie*, S. Peterburg.
- YAKOVLEV, E. K (1900), *Etnograficeskiy Obzor Inorodčeskago Naseleniya Dolim Yujnago Yeniseya; Obysnitelnyy Katalog Etnograficeskago Otdela Muzeya*, Minusinsk.
- ZAMISLOVSK, E (1882), "Zanyatie Russkimi Sibiri", *Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveteniya*, CCXXIII, Petersburg: s.223-250.
- Zapiski Dekabrista D. İ. Zavalışina* (1906), S. Peterburg.
- Zapiski Krasnoyarskago Podetdela Vostočno-Sibirskago Otdela Russkago Geograficeskago Obšestva Po Etnografii*, Red. A. V. Adrianov (1902), Tom I, Vypusk I, Krasnoyarsk.
- Zapiski Krasnoyarskago Podetdela Vostočno-Sibirskago Otdela Russkago Geograficeskago Obšestva Po Etnografii*, Red G. N. Potanin (1906), Tom I, Vypusk III, Tomsk.
- Zapiski Sibirskago Otdela Imperatorskago Russkago Geograficeskago Obšestva*, I-V (1855-1858) Sanktpeterburg, VI-X (1863-1867) Irkutsk.
- ZAVALIŠIN, İ (1862), *Opisanie Zapadnoy Sibiri i Zavalışina*, Moskva.